LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

No. 1, PARK STREET, CACUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH, 11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

	Rs.	
*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each ...	1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 6-14 @ /10/ each ...	5	10
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each ...	14	6
Aitereya Lochana ...	2	0
*Aṇu Bhāṣhya, Fasc. 2-5 @ /10/ each ...	2	8
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1 @ 1/- ...	1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	3	12
*Atharvaṇa Upanishad, Fasc 4-5 @ /10/ each ...	1	4
Atmatattaviveka, Fasc. I. @ /10/ each ...	0	10
Açvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-7 @ 1/ each ...	15	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. 2, Fasc. 1 @ /10/ each ...	1	14
Baudhāyana S'rauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc 1-3 @ /10/ each ...	3	12
*Bhāmatī, Fasc 4-8 @ /10/ each ...	3	2
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10 each ...	4	6
Baudhyostatrasangraha ...	2	0
Bṛhaddēvatā Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc 1-6 @ /10/ each ...	3	12
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	3	2
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3 ...	1	14
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each ...	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. 5, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	14	6
Ditto Vol. 6, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each ...	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/ ...	3	2
Çatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part, I, Fasc. 1-14 @ /10/ each ...	8	12
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10, Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	36	14
Ditto Vol. 4, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each ...	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ /10/ ...	1	4
Çlockavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/ each ...	8	12
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 1-17 @ /10/ each ...	3	12
Ditto Çānkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4; Vol 4, Fasc. 1 @ /10/ each ...	10	0
Çrī Bhāshyam, Fasc 1-3 @ /10/ each ...	1	14
Dāna Kriyā kaumudī, Fasc 1-2 @ /10/ each ...	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Ditto Āchārasārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	3	2
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol. I @ /10/ each ...	3	2
Ditto Vol. II. Fasc. -2 @ 1/4/ each ...	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista ...	2	0
Ditto Grihya Sangraha ...	0	10
Haralata ...	1	14
Karmapradipḥ, Fasc. I ...	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Kātantra, Fasc 1-6 @ /12/ each ...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each ...	17	8
*Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ /10/ each ...	4	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each ...	3	0
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each ...	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc 1-10 @ /10/ each ...	19	6
Ditto Vol. IV, fasc. 1 @ 1/4 ...	1	4
Manutīkā Sangraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	1	14
Mārkandēya Purāṇa, (English) Fasc. [illegible] 1/- each ...	2	0

इदं सूत्रं धिक्समयेत्यनन्तरम् इत्येके, तन्मते मण्डूकगत्या ढमनुवर्त्तते इत्येवं व्याख्या (१)।

णेः क्रुधद्रुहोर्भम्। णेः परयोरनयोर्भं ढसंज्ञं स्यात्। नृपोऽरीन् परिक्रुध्यति, खलः पतिं संद्रुह्यति, नृपेणारयः परिक्रुध्यन्ते, खलेन पतिः संद्रुह्यते इति (२)।

अनुजनो जम्। अनुपूर्व्वस्य जनो जं ढसंज्ञं स्यात्। लक्ष्मणो राममनुजायते, पश्चात् प्रभवतीत्यर्थः। एवं पुत्रमनुजाता कन्या(३)। ढत्वविधानात् लक्ष्मणेन रामोऽनुजन्यते। अनुपूर्व्वस्य जनेस्तत्पूर्व्वीकरणपूर्व्वे जन्मनि वर्त्तमानत्वात् सढत्वमित्येके (४)। अनोः किम्? रामात् संजायते हरिः।

---

(१) अत्र कार्त्तिकोयोऽपि "इदं सूत्रं धिक्समयेत्यस्य प्रागिति केचित्, तन्मते कर्म्मणोऽनुवर्त्तने मण्डूकगतिन्यायानङ्गीकारः, कर्म्माधिकारसन्निकृष्टत्वादतस्तत्समीचीनमि"त्याह।

(२) उत्तरचरिते षष्ठाङ्के लवोक्तौ "मया पुनरेभ्य एवाभिद्रुग्धमङ्गेन" इत्यादौ तु क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति न्यायात्। "संक्रुध्यसि मृषा किन्त्वं दिदृक्षुं मां मृगेक्षणे" इति भट्टौ ८।७६ श्लोकस्य टीकायां "खमते स्वभावादिमौ सोपसर्गौ सकर्म्मकाविति दुर्गमतमादृतं, क्रियाव्याप्यस्य कर्म्मत्वात्" इत्युक्तं भरतेन।

(३) असौ कुमारस्तमजोऽनुजात इति रघौ ६।७८।

(४) अत्र तत्पदेन जन्मोपस्थितिः, तेन कस्यचिज्जन्मनो यत् पूर्व्वीकरणं तस्य पूर्व्वं कारणं तस्मिन्। येन जन्मना अन्यत् किञ्चिज्जन्म पूर्व्वं क्रियते तादृशं जन्म अनुपूर्व्वजनेरर्थः। ततश्च जननानन्तरं जन्म अनुजननमिति फलितार्थः। एतेन जननपूर्व्वीकरणानुकूलजननस्य धातुवाच्यत्वेन पूर्व्वीभूतं यज्जन्म तदेव धात्वर्थतावच्छेदकं फलं, तदाश्रयत्वात् प्रकृते रामस्य कर्म्मत्वम्। अतएव गत्यर्थाढणीस्यासेति वक्ष्यमाणसूत्रस्य टीकायां राममनुजातोऽच्युतः विश्वमनुजीर्णोऽमन्त इत्यत्र "अनु-

२८८ । धिक्समया निकषा हान्तरान्तरेणैनाति-येनतेनाभ्युभयपरिसर्व्वतो विनतेऽभिपरिप्रत्यनूपद्व्रु-पर्य्यधोऽधिभिः । (धिक्—ऽधिभिः ३॥) ।

एभिर्योगे द्वी स्यात् ।

वीप्सेत्थम्भावचिह्नेऽभिस्तेषु भागे परिप्रती ।
अनुस्तेषु सहार्थे च हीनेऽनूपौ मताविह ॥

यजो ढभे षढे । यजधोर्ढभे षढसंज्ञे क्रमात् स्याताम् । पशुना रुद्रं यजते, पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।

२८८ । धिक् । अभिश्च उभयश्च परिश्च सर्व्वश्च ते, तेभ्यस्तस्, उपरिश्च अधश्च अधिश्च ते, द्वयश्च ते उपर्य्यधोऽधयश्चेति ते । पश्चात् धिक् च समया चेत्यादि च-सः । धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोः । समया-निकषाशब्दौ समीपार्थौ । हा विषादशुगर्त्तिषु । अन्तरा मध्यार्थः । अन्तरेण ऋते विना व्यतिरेकार्थाः । एनेति वैनो-ऽपीत्यनेन विहितेन-त्यान्तः । अतिरतिक्रमार्थः । येन-तेनौ या-दृक्तादृगर्थौ । अभित इत्यादयस्तसन्ताः (१) । उपर्य्युपरीत्या-दयो द्विरुक्ताः । अन्येषामर्थविशेषमाह वीप्सेत्यादि । द्रव्यगुण-क्रियाभिर्युगपत् प्रयोक्तुर्व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । कस्यचित् प्रकारस्या-

---

पूर्व्वयोरेतयोः प्रयोगे यस्य पश्चाज्जननं यस्य पश्चाज्जरणञ्च तस्य कर्म्मत्वं स्यात्” इत्युक्तं दुर्गादासेन ।

(१) अभित इति सामीप्यादौ । तथाच “सामीप्योभयतःशीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभित” इत्यमरः । उभयत इति स्वभावादुभयार्थकम् । परितः सर्व्वत इति द्वयं समन्तादर्थम्, तथाच—“समन्ततस्तु परितः सर्व्वतो विष्वगित्यपि” इत्यमरः ।

धिग् लोकमीश्वराभक्तं, समया माधवं रमा।
निकषा गिरिशं गौरी, हा लोकं केशवद्विषम्॥
कृष्णोऽन्तरा ब्रह्मशम्भू, नान्तरेणाच्युतं सुखम्।
दक्षिणेन हरिं रुद्रो, गोविन्दमति नेश्वरः॥
येनेशं हरिरीशस्तं तेनेशमभितोऽर्चकाः।
रामकृष्णावुभयतो गोपेशं, परितः परे॥
प्रमथाः सर्व्वतः सर्व्वं, शर्म्म नेशार्च्चनं विना।
मुक्तिर्नर्त्तेऽच्युतोपास्तिं, भूतं भूतमभि प्रभुः॥
भक्तो विभुमभि, प्राज्ञो गोविन्दमभि तिष्ठति।
हरिं पर्य्यभवल्लक्ष्मी, हरं प्रति हलाहलम्॥
विष्णुमन्वर्च्चति भर्गः, शक्रादय उपाच्युतम्।
लोकानुपर्य्युपर्य्यास्तेऽधोऽधोऽध्यधि च माधवः॥

पत्ति (१) रित्यभावः। चिह्नं लक्षणम्। तेषु वीप्सादिषु भागे च परिप्रती। अनुस्तेषु वीप्सादि-चतुर्व्वर्थेषु सहार्थे च। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ-(२) स्तेन हेतावपि, यथा कारीरी(३) मनु वर्षति, कन्यामनु शोक इत्यादि।

धिग्लोकमित्यादि। ईश्वराभक्तं लोकं धिक् (४), ईश्वराभक्तस्य सर्व्वत्र निन्दादिकं भवतीत्यर्थः। माधवस्य समीपे रमा

---

(१) प्रकारः सादृश्यं रीतिर्वा।
(२) अनुक्तानाम् अकथितानां समुच्चयः संग्रहः अर्थो यस्य सादृशः।
(३) कारीरी यज्ञविशेषः। कारीरीहेतुकं वर्षणं करोति देव इति शेषः।
(४) षष्ठ्यपवादिकेयं द्वितीयेति।

लक्ष्मीः। गिरिशस्य समीपे गौरी दुर्गा। केशवद्विषं लोकं हा, केशवद्विषो लोकस्य विषादः शोकः पीड़ा च सर्व्वदैव इत्यर्थः। ब्रह्मशिवयोर्मध्ये कृष्णः। अच्युतमन्तरेण विष्णुपूजाव्यतिरेकेण सुखं न भवतीत्यर्थः। हरेरदूरदक्षिणे (१) रुद्रः। गोविन्दस्यातिक्रमिता न ईश्वरः। ईशं येन हरिः, ईशस्य यादृक् हरिरुपास्यः, तं हरिं तेन ईशः, हरेस्तादृगुपास्य ईशः; एतेनाभिन्नावित्यर्थः। ईशमभितोऽर्च्चकाः, शिवस्य सर्व्वत्र पूजका इत्यर्थः। रामकृष्णावुभयतः, रामकृष्णयोरुभये पार्श्वेऽर्च्चकाः। परे गोपेशं परितः, गोपेशस्य इतस्ततः परेऽर्च्चकाः। प्रमथाः सर्व्वं सर्व्वतः, सर्व्वस्य इतस्ततः प्रमथगणाः। ईशार्च्चनं विना न शर्म्म, ईशार्च्चनव्यतिरेकेण कल्याणं न भवतीत्यर्थः। अच्युतस्य उपास्तिं उपासनाम् ऋते विना मुक्तिर्न भवतीत्यर्थः। सोऽच्युतो भूतं भूतम् अभि, सर्व्वभूतानां प्रभुरित्यर्थः। भक्तो विभुम् अभि, विभोः कश्चित् प्रकारमापन्नः (२)। प्राज्ञो गोविन्दम् अभि, गोविन्दं लक्ष्यीकृत्य प्राज्ञस्तिष्ठति। अभेरुदाहरणत्रयेण परिप्रत्योरपि ज्ञेयम् (३)। भागे उदाहरति। हरेर्भागे लक्ष्मीरभवत्। हरस्य भागे हलाहलं विषम् अभवत्। एवं वीप्सादिषु अनोर्ज्ञेयम्। सहार्थे तु विष्णुमनु, विष्णुना सह भर्गोऽर्च्चत्रते अर्थात् सद्भिः। अच्युतमुप अच्यु-

---

(१) अत्र अदूरेति व्याख्यानेन वैनोऽपीति सूत्रे अदूरार्थे एनप्रत्यय इति पाणिनीयमतं सूचितम्।

(२) विभुविषये भक्तिभावापन्न इति दुर्गादासः।

(३) उदाहरणमिति शेषः। अभेरुदाहरणेषु अभिस्थाने परिप्रतियोगेऽपि न छन्दोभङ्ग इत्याशयः।

ताडीनाः शक्रादयः । एवमच्युतमनु शक्रादय इति । लोकानुपर्य्युपरि लोकानामुपरि समीपे माधव आस्ते, अधोऽधः अधः-समीपे माधव आस्ते, अध्यधि इतस्ततः समीपे माधव आस्ते इत्यर्थः । इह समीपार्थे द्वेर्ग्रहणात् नेह—"उपर्य्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः" अतिदूरे उपरि चरन्तीत्यर्थः । यद्वा उपरिबुद्धीनामुपरि ईश्वरबुद्धयश्चरन्तीत्यर्थः(१) ।

पूर्व्वविप्रतिषेधेन प्रयाबाधितत्वात् सम्बोधनार्थमात्रद्योतकत्वाद्वा "हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषस्सः"। "हा पितः क्वासि हे सुभ्रु बह्वेवं विललाप स" इत्यादौ सम्बोधने मा भूत्(२)। "शाखिभिर्हा हता भूयो हृदयानामुद्वेजयैः" इति तु उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति न्यायात् (३) ।

(१) एवं व्याख्याने द्विरुक्तोपरियोगाभावान्नेति भावः ।

(२) अयमाशयः—हा पितः क्वासि हे सुभ्रु इति भट्टौ ६।११ श्लोकस्य व्याख्याने भरतसेनः—"धिक् समयेत्यादिसूत्रस्य षष्ठ्यपवादत्वात् नात्र तद्विषयः । सामान्येन हाशब्दं प्रयुज्य पश्चात् पितृसम्बोधनम्, अतो न द्वितीयेति दुर्गः । वस्तुतस्तु हाशब्दवाच्यं दुःखं स्वविषयमेव, पितृशब्देन तस्य सम्बन्धाभावः, तत्कथं द्वितीयया भवितव्यम् ?"—इत्याह । दुर्गादासोऽपि 'यत्र तु आत्मनः पीड़ायां हाशब्दः प्रयुज्यते तत्रान्यस्य पीड़ायोग्यत्वासम्भवात् तेन योगे द्वितीया न स्यात्, तेन हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषस्स इति रघुः । हा राम हा रमण हा जगदेकवीर हा नाथ हा रघुपते किमुपेक्षसे मामिति महानाटकमित्यादौ सम्बोधने प्रथमैवेत्याह ।

(३) "या पदान्तरसम्बन्धेन विभक्तिर्विधीयते सोपपदविभक्तिः । कर्म्मादिसंज्ञानिमित्ता विभक्तिः कारकविभक्तिः । उपपदविभक्तिविषये कारकविभक्तिप्राप्तौ किं स्यादिति शङ्कायामाह उपपदविभक्तेरिति । हा हतेत्यत्र हायोगेन प्राप्तां द्वितीयां बाधित्वा कर्म्मणि विहितेन क्तेन कर्म्मण उक्तत्वात् प्रथमैव भवति" ॥ इति संक्षिप्तसारे कारकपादे ५८ सूत्रटीकायां गोयीचन्द्रः ।

२८९ । साधन-हेतु-विशेषण-भेदकं धं, कर्त्ता घस्त्री ।

(साधन—भेदकं १।, धं १।, कर्त्ता १।, घः १।, त्री ।१।) ।

नेत्रैः पुण्येन भूषाभिर्नाम्ना दृष्टः शिवो जनैः ।

यावता मर्य्यादाभिविध्योः । मर्य्यादाभिविध्योर्वर्त्तमानेन यावता योगे ह्री स्यात् । नदीं यावदरण्यानी, "यो नमेत् शूद्र-संस्पृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा । स सर्व्वयातनाभोगी यावदाहूत-संप्लवम्" ॥(१) रथ्यां यावत्(२) दृष्टो देव इत्यादि । अनयोः किम् ? "यावदेते हृदि प्राणास्तावदाशा विवर्द्धते" इति (३) ।

२८९ । साधन । साध्यते अनेनेति साधनं, घेऽनट् । यद्व्यापारानन्तरं कर्त्रा क्रिया निष्पाद्यते तत् साधनमित्यर्थः । तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको हि व्यापारः । यथा परशुना काष्ठं छिनत्ति (४), मनसा जानाति, पाणिना भ्रमयतीत्यादौ छेद्यपरशुसंयोगव्यापारेण आत्ममनःसंयोगव्यापारेण चेष्टादिव्यापारेण

---

(१) आहूतसंप्लवमित्यत्र भकारस्य हकारश्छान्दसः । भूतानां संप्लवः संलयः, आ सम्यक् भूतसंप्लवः आभूतसंप्लवः । आभूतसंप्लवं यावत्प्रलयकालपर्य्यन्तमित्यर्थः ।

(२) रथ्यां पन्थानमभिव्याप्येत्यर्थः ।

(३) सीमार्थेन यावता पञ्चमी चेति केचित् । ग्रामाद् यावदहं वोढ़ा इति दुर्गादासः ।

(४) अत्र तच्छब्देन परशुर्गृह्यते, अतः परशुजन्ये संयोगे सति वर्त्तमाने तत्परशुजन्यं छेदनं द्विदलीभावः, तस्य छेदनस्य जनकः संयोगः, स एव परशोर्व्यापारस्तत्संयोगरूपव्यापारानन्तरं कर्त्रा क्रिया निष्पाद्यते, अतः परशुरेव साधनमिति ।

च छेदनादेर्निष्पाद्यत्वात् साधनत्वम्। अश्वेन पथा याति, "कायेन मनसा वाचा हरिराराधितो मया" इत्यादौ द्वयोस्त्रयाणामपि व्यापारवत्त्वात् साधनत्वम्। स्थाल्या पच्यते इत्यादौ तु स्थाल्यादेर्व्यापारानन्तरं क्रियासिद्धेर्विवक्षितत्वात् साधनत्वम्। यदुक्तम्—

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्।
विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम्॥
वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम्।
स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः॥

हेतुः फलसाधनयोग्यः। यथा विद्यया यशः, धनेन कुलमित्यादौ कीर्त्यादिकमकुर्व्वन्नपि विद्यादिस्तत्करणयोग्यतया हेतुः। अन्ये तु अन्वयव्यतिरेकनियमेन ज्ञापकोऽपि हेतुः; यथा धूमवत्त्वेनाग्निमानयं पर्व्वत इत्यत्रान्वयव्यतिरेकनियमेनाग्निमत्त्वस्य ज्ञापकं धूमवत्त्वमित्याहुः। तथाच (१) यदधीनाः कर्त्तुः प्रवृत्तिः स हेतुः, कर्त्रधीनं साधनमिति साधनहेत्वोर्भेदः (२)।

विशिष्यते सम्बुध्यते येन तद्विशेषणं, विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगीति यावत्। यथा जटाभिस्तापसः, शिखया परिव्राजक इत्यादौ जटादेर्विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगित्वाद्विशेषणत्वम् (३)।

---

(१) ननु दात्रेण धान्यं लुनातीत्यादावपि दात्रादेर्हेतुत्वेनैवेष्टसिद्धौ साधनग्रहणं कथमित्याशङ्क्याह तथा चेति।

(२) "करणं कर्त्ता व्यापारयति, हेतुस्तु कर्त्तारमिति रक्षितः। ***प्रयोजन रूपहेतोरपि तृतीया दृश्यते, यथा—शुश्रूषया शैलसुतामुपेतामिति कुमार" इति विद्यालङ्कारः।

(३) सम्बन्ध उभयनिष्ठः। तयोर्द्वयोरेकोऽनुयोगी अपरः प्रतियोगी।

भेदयति सामान्यावगमे (१) इतरेभ्यो व्यवच्छिनत्तीति भेदकमितरव्यावर्त्तकमिति यावत्। यथा—काकैर्गृहं, छत्रेण छात्रमद्राक्षीत् इत्यादौ काकादेर्विद्यमानसम्बन्धाप्रतियोगित्वेऽपि भेदकत्वम् (२)। तथाच विशेषणं विद्यमानं, भेदकन्त्वविद्यमानमिति विशेषणभेदकयोर्भेद इत्येके। वस्तुतस्तु भेदकत्वेनैव जटाभिस्तापस इत्यादौ सिद्धे विशेषणग्रहणं क्वचिदन्यत्रापि त्रीविधानार्थं, तेन—

येनाङ्गिविकारस्तदङ्गात्। येनावयवेनाङ्गिनो हानिराधिक्यं वा लक्ष्यते तदङ्गवाचिनस्त्री स्यात्। यथा मुखेन त्रिलोचनः, अक्ष्णा काणः, पादेन खञ्जः, पृष्ठेन कुब्ज इत्यादौ निमित्तनैमित्तिकसम्बन्धे षौप्रासौ त्री स्यात्। प्रकृत्या सुभगः, धान्येन धनं, गोत्रेण गार्ग्यः, जात्या विप्रः, जन्मना वृद्धः, स्वभावेनोदारः, स्वरूपेण प्रियंवदः, प्रायेण वैष्णवः (३) समेन धावति, (४) सुखेन याति, कार्त्स्न्येन पचति, "तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीय"मित्यादौ प्रकृत्यादीनां सुभगादिना सहाभेदेऽपि इतरव्यावर्त्तकत्वात् भेद-

---

यथा जटाभिस्तापस इत्यादौ विद्यमानतासम्बन्धेन जटास्तापसे वर्त्तन्ते। अतोऽत्र जटानां विद्यमानतासम्बन्धस्य प्रतियोगित्वं तापसस्य चानुयोगित्वम्। एतेन अनुयोगित्वं सम्बन्धस्याधारत्वं प्रतियोगित्वं तस्याधेयत्वमिति।

(१) सामान्येन साधारणेन धर्म्मेण मनुष्यत्वादिनेत्यर्थः, अवगमे प्रत्यये सतीत्यर्थः।

(२) उच्चत्वादिनेति शेषः। छत्रेण गुरोर्धारणेनेत्यर्थः।

(३) वैष्णवलक्षणभूयस्त्वं प्रायशब्दार्थः।

(४) विषमं धावतीति प्रयोगो न स्यादिति संक्षिप्तसारे कारकपादे ७६ सूत्रटीकायां गोयीचन्द्रः। प्रयोगरत्नमालायान्तु कारकविभक्तिप्रकरणे ६४७ सूत्रे "समेन धावति समं धावतीत्यर्थं" इत्युक्तम्।

कत्वम्। तथाहि प्रकृतिशब्देन साहजिक उच्यते, अभेदस्त्वर्थः, (१) तेन साहजिकाभिन्नः सुभगः, धान्याभिन्नं धनं, गोत्राभिन्नो गार्ग्यः गर्गकुलोत्पन्न इत्यादिक्रमेणान्वयबोधः। परे तु हेत्वादेर्न घत्वमाहुः। अनेन त्रीविधानाय घसंज्ञा कृतेति।

करोतीति कर्त्ता, स्वतन्त्रः, क्रियासिद्धावगुणत्वेन (२) विवक्षितः साक्षात् क्रियाश्रय इति यावत्। यथा रामो रथेन व्रजं याति, कृष्णो भवतीत्यादौ गत्यादिक्रियासिद्धौ रामादेर्गुणत्वाभावाद् घत्वम्।

---

(१) अभेदस्त्वर्थ इति मतान्तरमाश्रित्योक्तं, स्वमते तु इतरव्यावर्त्तकत्वात् भेदकत्वमेव तृतीयार्थः। तथाहि स्वभावेनायं सुभगो न तु अलङ्कारादिना। सुभगत्वमिदम् अलङ्कारादिकृतसुभगत्वाद्भिद्यत एव, तच्च प्रकृतिशब्दएव भेदयतीति तस्य भेदकत्वं, तेनैव तृतीया च। अत्र प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति पाणिनीयवार्त्तिकम्। उपसंख्यानं वक्तव्यमित्यर्थः। "एतन्न वक्तव्यं, कर्त्तृकरणयोस्तृतीयेत्येव सिद्धम्। * * * प्रकृत्याभिरूपः, प्रकृतिकृतं तस्याभिरूप्यम्। गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण—एतेनाहं संज्ञाये" इति भाष्यम्। "गम्यमानापि क्रिया करणादिव्यपदेशनिमित्तं भवति। इह च करणान्तरव्युदासाय प्रकृतेरेव करणत्वं विवक्षितम्। स्वभावेनायं कृतोऽभिरूपो न तु वस्त्रालङ्करणादिनेत्यर्थः" इति कैयटः। "एतच्च गम्यमानकरोतिक्रियाकरणत्वात् सिद्ध"मिति तत्त्वबोधिनी। कातन्त्रमतेऽपि एषूदाहरणेषु करणे तृतीया। तथाच—"प्रकृत्यादीनामपि करणत्वमस्ति, भवतेर्गम्यमानत्वात्; तथा ह्यभिरूपभवने प्रकृतिः करणं, याज्ञिकभवने प्रायः करणं, गार्ग्यस्य भवने गोत्रं करण"मिति कातन्त्रटीका। संक्षिप्तसारेऽपि "हेतुचिह्नगोत्रादे"रिति कारकपादे ७६ सूत्रटीकायां "गोत्रेणाहं वात्स्य इत्यादौ यत्र क्रियापदं नास्ति तत्र सम्बन्धमात्रं प्रतीयते, न तु कापि क्रिया। न हि क्रियया विना कर्त्तृकरणे सम्भवतः, तयोः क्रियापेक्षत्वात्, तस्मात् तृतीया। यदा तु कृत इत्यादि गम्यते तदा कर्त्तर्य्येव तृतीया, तस्माद् गोत्रादेरिति प्रपञ्चार्थ"मित्युक्तं गोयीचन्द्रेण।

(२) अगुणत्वेन प्राधान्येन।

मैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यत्र पचिर्विक्लेदनार्थः (१)। अतएव विक्लेदनाक्रियासिद्धौ मैत्रस्य गुणत्वाभावात् घत्वम्। यदा तु विक्लित्त्यर्थस्तदा तण्डुलः पच्यते स्वयमेवेति ढघविषयः, ततः प्रेरणे ञौ विक्लेदनार्थपचिसमानार्थस्तदा पाचयति तण्डुलं चैत्र इति। एवं यदा निष्पादनार्थः कृधुस्तदा चैत्रः कटं करोति; यदा निष्पत्त्यर्थस्तदा क्रियते कटः स्वयमेवेति। केचित्तु विक्लित्त्यर्थे पचेरढत्वात् तण्डुलस्य क्रियाश्रयत्वात् तण्डुलः पचतीति। विक्लेदनार्थस्य तु प्रेरणार्थक्रियाव्याप्यत्वात् तण्डुलादेर्ढत्वमिति। यदा तत्क्रियाव्याप्यढस्य घत्वं विवक्ष्यते तदैव कर्म्मकर्त्तेत्याहुः। काष्ठं पचति, परशुश्छिनत्ति, स्थाली पचतीत्यादौ काष्ठादीनां गुणत्वाभावविवक्षया घत्वम्। तथाच यदा काष्ठादीनां क्रियानिष्पत्तौ धत्वादिर्न विवक्ष्यते किन्तु गुणत्वाभावो विवक्ष्यते तदा घत्वमिति पर्य्यवसितोऽर्थः।

यदुक्तं—

निष्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्व्वत्रैवास्ति कारके।
व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः॥ इति।

पाचयत्योदनं सूदेन गृहीत्यादौ तु पाकक्रियासिद्धौ सूदस्य तत्प्रेरणक्रियासिद्धौ गृहिणो गुणत्वाभावाद्घत्वं, तत्राख्यातेनोक्तत्वात् गृहीत्यत्र प्रो, सूदेनेत्यनुक्तत्वात् त्रीति। सूर्य्यं पश्यति, शिवं जानीहि, रामं जानामीत्यादावप्रयुक्तानामपि चैत्रादीनां गुणत्वाभावविवक्षायां घत्वमिति।

---

(१) विक्लित्तिरवयवशैथिल्यं, तज्जनकव्यापारो विक्लेदना।

२९०। सहवारणसमोनार्थार्थैर्विनापृथङ्नानाद्यैः।

(सह—नानाद्यैः ३।।।)।

एभि र्योगे त्री स्यात्।

यदुक्तं—

प्रवृत्तावप्रवृत्तौ वा कारकाणां य ईश्वरः।

अप्रयुक्तः प्रयुक्तो वा स कर्त्ता नाम कारकम्॥ इति।

नेत्रैरित्यादि। नेत्रसाधनक-पुण्यहेतुक-भूषाविशेषणक-नाम-व्यवच्छिन्न-बहुत्वाश्रय जनकर्त्तृकातीतदर्शनविषयः शिव इत्यर्थः। नेत्राणां विषयसंयोगव्यापारेण साधनत्वम्। पुण्यं शुभादृष्टं, तस्य शिवदर्शनफलसाधनयोग्यत्वात् हेतुत्वम्। भूषाणामहिवलयादीनां विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगितया विशेषणत्वम्। नाम संज्ञा, तस्य इतरव्यावर्त्तकत्वात् भेदकत्वम्। जनानां दर्शनक्रियासिद्धावगुणत्वाद्वत्वमिति।

२९०। सह। सहश्च वारणश्च समश्च ऊनश्च अर्थश्च ते, तेऽर्थाः येषां ते, नाना आद्यो येषां ते, सहवारणसमोनार्थार्थाश्च विना च पृथक् च नानाद्याश्च ते तैः। एभिरिति—सहार्थादिभिः विनादिभिश्च योगे इत्यर्थः। यद्यपि सामान्येनोक्तं तथाप्यभिधानाद्विशेषतो ज्ञेयम्। तथाहि सहार्थैर्योगे गौणे त्री, गौणत्वञ्च परम्परया क्रियागुणद्रव्यान्वयित्वम्। पुत्रेण सहागतः पिता, पित्रा सह स्थूलः पुत्रः, चैत्रेण सह मैत्रो गोमानित्यादौ पित्रादीनां साक्षात् क्रियाद्यन्वयः, न तु पुत्रादीनामिति। गम्यमानैः सहार्थैरपि, वृद्धो यूनागत इत्यादौ स्यात्, वृद्धा जमे

सहेशार्च्योऽच्युतो, भेदेनालं, तेन समोऽस्ति कः ।
विकारै रहितः शम्भुः, सतामर्थः शिवार्च्चया ॥
श्री नेंशेन विना, शम्भुः पृथक् विश्वेन, तत् पुनः ।
न नाना शम्भुना, रामात् वर्षेणाधोत्चजोऽवरः ॥

च इत्यादिज्ञापकात् । एवं साकं सार्द्धं समं सजूरमादिभिर्योगेऽपि । वारणार्था अलं मास्म मा इत्यादयः, यथा अलं विलम्बेनेत्यादि । परे तु वारणार्थयोगे त्रीं नेच्छन्ति (१)। समार्थाः सदृशार्थाः, यथा गोपेन तुल्यो हरिः । समार्थैनेत्यादिना गोपस्य तुल्यो हरिः इत्यादिषु षी च । "सादृश्यं गतमपनिद्रचूतगन्धै"-रित्यादौ तु धर्म्मवाचिनापि त्रीति । "गिरिशस्योपमा नास्ति नास्ति लक्ष्मीपतेस्तुला" इत्यादौ तुलोपमाभ्यां योगे त्री न स्यादनभिधानात् (२)। गौरिव गवय इत्यादौ तु न स्यादिवशब्दस्य सादृश्यद्योतकत्वात् (३)। ऊनार्था ऊनहीनरहितादयः । यथा

(१) "गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका । अलं श्रमेण । श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः । इह साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम्"—इति "हेतौ" (२।३।२३) इति सूत्रे सिद्धान्तकौमुदी ।

(२) तथाच "तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्या"मिति सिद्धान्तकौमुदी । तत्र तु तत्त्वबोधिन्यां "कथं तर्हि तुलां यदारोहति दन्तवाससेति कालिदासः, स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुनेति माघश्च ? उच्यते—सहयुक्तेऽप्रधाने इति तृतीये"त्युक्तं । कुमारसम्भवस्य ५।३४ श्लोकटीकायां मल्लिनाथोऽपि "अत्र तुलाशब्दस्य सादृश्यवाचित्वात् तद्योगेऽपि तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामिति न तृतीयाप्रतिषेधः, तत्र सूत्रे सदृशवाचिन एव ग्रहणा"दित्याह ।

(३) तत्त्वबोधिन्यामपि "पदान्तरनैरपेक्ष्येण ये तुल्यार्थास्तेषामेव ग्रहणात् गौरिव गवयइत्यादौ ने"त्युक्तं ।

२९१। काले भाड्ङे वा।
(काले ७।, भात् ५।, ङे ७।, वा ।१।)।

एकेनोन:, पुष्पेन हीन इत्यादि। अर्थयोगे यथा धान्येनार्थः। सतामर्थो हरेर्भक्त्या इत्यादि। विना शब्दयोगे यथा—"विना रामेण कोऽन्यो वा दशकण्ठविनाशकृत्"। एवं धिक्समयेत्यादिना ही, अन्यारभ्यार्थारादित्यादिना पी च। यथा—"हरिं विना विना रामाद्गोकुलं शोकसङ्कुलम्"। विनाशब्दवत् पृथङ्नानाद्यैश्च योगे हीप्यौ चेति परे (१)।

सहेशार्च्चेत्र इत्यादि। ईशा सह अच्युतोऽर्च्चेत्रः, ईशधोः क्विप् ईट् ततस्तौ। भेदेन अलम्, अर्थात् शिवविष्णोर्भेदो वारणीय इत्यर्थः। तेन शिवेन विष्णुना वा कः समोऽस्ति? न कोऽपीत्यर्थः। शम्भुर्विकारैः कामक्रोधादिभिः रहितः हीन इत्यर्थः। सतां सुधियां शिवार्च्चयार्थः, शिवपूजैव प्रयोजनमित्यर्थः। ईशेन विना श्रीर्न, शिवार्च्चनाव्यतिरेकेण त्रिवर्गसम्पत् न भवतीत्यर्थः। शम्भुर्विश्वेन पृथक्, सर्व्वस्मात् चराचरजगतो भिन्नः, संसारस्य नश्वरत्वात्। तद्विश्वं पुनः शम्भुना न नाना, शिवान्नान्यत्, तेन विना पदार्थाभावात्। अधोक्षजो विष्णुः रामः हलरामाद्वर्षेण एकवत्सरेणावरः कनिष्ठः। एवम् आद्यशब्देन मासेन पूर्व्वः, शास्त्रेण कलहः, गुड़ेन मिश्र इत्यादि।

२९१। काले। कालवाचिनो नञ्चादिति—तेन युक्तः

---

(१) २।३।३२। पाणिनिसूत्रस्य काशिका द्रष्टव्या।

कालवाचिनो नक्षत्रात् ङे त्नौ स्याद्वा ।

रोहिण्यामभवत् कृष्णो रोहिण्यासीच्च चण्डिका ।

२९२ । मानाद्वीप्सायां ढे ।

(मानात् ५।, वीप्सायां ७।, ढे ७।) ।

शतं शतं पयोऽपीप्यत् वत्सान् विष्णुः शतेन गाः ।

द्विद्रोणेन क्रीणाति, पञ्चकेन क्रीणाति, द्विद्रोणं पञ्चकम् ।

काल इत्यर्थे विहितस्य (१) णस्य लुकि काले वर्त्तमानान्नक्षत्रा-दित्यर्थः । रोहिण्यामिति—रोहिण्या युक्तः काल इत्यर्थे विहि-तस्य णस्य लुकि कालवाचित्वात् रोहिणीनक्षत्रयुक्तकाले इत्यर्थः । उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः । एवं पुष्ये पुष्येण वा नवान्न-मश्नीयात् इत्यादि । काले किम् ? रोहिण्यां चन्द्रः, रोहिण्यधि-ष्ठातृदेवतायां चन्द्र इत्यर्थः । ङे इति किम् ? अद्य पुष्यः पुष्यायुक्तः काल इत्यर्थः ।

२९२ । मानात् । मानवाचिनो वीप्सायां ढे त्नौ वा स्यात् । शतं शतमित्यादि—विष्णुः शतं शतं वत्सान् गोवत्सान् पयोऽपी-प्यत्, शतेन गाः पयोऽपीप्यत् । त्नश वीप्सार्थस्योक्तत्वान्न द्विः । संख्यापि परिमाणमिति (२) कस्यचिन्मतमतएवोक्तं शतं शतमि-त्यादि । द्विद्रोणेन क्रीणाति द्विद्रोणं क्रीणाति द्विद्रोणपरिमितद्रव्यं

---

(१) नक्षत्रेभ्यो युक्ते काले इति वक्ष्यमाण-वार्त्तिकसूत्रेणेति शेषः ।

(२) मानशब्देन हस्तादिखार्य्यादि परिमाणमुच्यते । अत्र तु संख्यापि । अतएव मानशब्देनेह इयत्तापरिच्छेदकस्य ग्रहणात् परिमाणस्य संख्यायाश्च ग्रह-णमित्याह कार्त्तिकेयः ।

२९३ । संज्ञो ऽस्मृतौ ।

(संज्ञः ६।, अस्मृतौ ७।) ।

स्मरणादन्यस्मिन्नर्थे वर्त्तमानस्य संपूर्व्वस्य जानाते ढे त्वौ स्याद्वा ।

संजानीष्व त्वमीशा च संजानीहि ततः शिवम् ।

२९४ । सन्दानो भेऽधर्म्मे नित्यम् ।

(सन्दानः ६।, भे ७।, अधर्म्मे ७।, नित्यं १।) ।

क्रीणातीत्यर्थः । द्वौ द्वौ द्रोणौ परिमाणमस्य इत्यर्थे कतष्णेनोक्तत्वान्न द्विः (१) । एवं पञ्च पञ्च परिमाणमस्य इत्यर्थे विहित-कत्येनोक्तत्वान्न द्विः (२) । इदं नेच्छन्ति परे (३) ।

२९३ । संज्ञो । समो ज्ञाः संज्ञास्तस्य । न स्मृतिरस्मृतिस्तस्याम् । ईशा संजानीष्व, पक्षे त्वम् आत्मानं संजानीष्व, सम्प्रतेरस्मृताविति मम्। दद्वयेन विकल्पो दर्शितः । कति तु ईशः संज्ञाता इत्यत्र परत्वात् (४) ढघे कत्येत्यादिना ष्या त्वौ बाध्यते। ततस्तदनन्तरं शिवं संजानीहि स्मर, इत्यत्र स्मरणार्थत्वान्न म-त्वौ। स्मृत्यर्थदयेशाम् इत्यनेन षौ च, तेन शिवस्य संजानीहि इत्यपि ।

२९४ । सन्दा । समो दान सन्दान तस्य । न धर्म्मो-

---

(१) अत्र द्विगुसमासे तद्धितप्रत्ययेन वीप्सार्थस्योक्तत्वाच्च द्वित्वम् ।

(२) पञ्च पञ्च पञ्चून् क्रीणातीत्यर्थः ।

(३) परमते अत्र परिच्छिद्येति क्रियामध्याहृत्य शतेन शतसंख्यया परिच्छिद्य गाः पयोऽपीप्यदिति समाधानम् । द्विद्रोणेन इत्यादौ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति वार्त्तिकसूत्रेण तृतीयेति ।

(४) विप्रतिषेधे परं कार्य्यमित्युक्तेः ।

सम्पूर्व्वेदानसम्बन्धिनि अधर्म्मे भे चौ स्यान्नित्यम् ।

संयच्छते स्म गोप्यैष्टं श्रीशः संयच्छति श्रियै ।

२९५ । यस्मै दित्सासूयाक्रोधेर्ष्यारुचिद्रोह स्थाङ्ग-श्लाघस्पृहिशप्राधीचाप्रतिश्रुप्रत्यनुगॄधार्य्यर्थी भं चौ तादर्थ्ये च ।

(यस्मै ४।, दित्सा—धार्य्यर्थाः १॥, भं १।, चौ ।१।, तादर्थ्ये ७।, च ।१।) ।

ऽधर्म्मस्तस्मिन् । धर्म्मशास्त्रविरुद्धाचारोऽधर्म्मः । श्रीशः लक्ष्मीशः गोप्या इष्टं संयच्छते स्म, अभिलषितं दत्तवानित्यर्थः । गोप्यै रतिदानेनाधर्म्मः (१) । श्रियै श्रीशः इष्टं संयच्छति, इत्यत्र धर्म्म-शास्त्रविरुद्धत्वाभावान्न म-तौ ।

२९५ । यस्मै । दातुमिच्छा दित्सा । आङ् प्रतिश्च तौ, ताभ्यां श्रुः सः । प्रतिश्च अनुश्च तौ, ताभ्यां गॄः सः । स्थाश्च ह्नुश्च श्लाघश्च स्पृहिश्च शप च राध च ईक्ष च आप्रतिश्रुश्च प्रत्यनुगॄश्च धारिश्च ते, तेषामर्थास्ते दित्सा च असूया च क्रोधश्च ईर्ष्या च रुचिश्च द्रोहश्च ते च ते। तस्मै अर्थः (२) प्रयोजनं तदर्थस्तदर्थस्य

---

(१) श्रीशशब्देन यः श्रिया ईशस्तस्य परस्त्रियै रतिदानमधर्म्म इति सूचितम् ।

(२) बलिरक्षितप्रयोजनार्थार्थैनेति वक्ष्यमाणवार्त्तिकसूत्रेण तस्मै इति चतुर्थी । दुर्गादासस्तु अर्थशब्दस्यात्र प्रयोजनं निवृत्तिश्चेति द्वावर्थौ ग्राह्यौ. तथाच अर्थोऽभि-धेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमरः । ततश्च स चासौ अर्थः प्रयोजनञ्चेति तदर्थः, तस्य भावस्तादर्थ्यं; एवं तस्यार्थो निवृत्तिस्तदर्थः, तदर्थ एव तादर्थ्यं स्वार्थे ष्णः, ततः तादर्थ्यञ्च तादर्थ्यञ्चेति एकशेषे सूत्रत्वादेकत्वे तादर्थ्यं तस्मिन् । यत् प्रयोजनं तस्मा-

यस्मै दातुमिच्छा, असूयादयः, स्यादेरर्थश्च यस्मै, तद् भसंज्ञं स्यात्, तत्र ची, तादर्थ्ये च ।

ददातु सङ्गः स सुखं हरिः, स्मरात्
गोपीगणोऽसूयति कुप्यतीर्ष्यति ।
स्म रोचते द्रुह्यति तिष्ठते कृते-
ऽस्लाघिष्ट यस्मै स्पृहयत्यशम च ॥

भावस्तादर्थ्यम् । यस्मै दातुमिच्छा इति—येन स्वेच्छया क्रियमाणं दानं (१) यो लभते स भसंज्ञः । यस्य पुनरादानं नास्ति तद्दानमित्यर्थः । अतएव भगवान् पाणिनिः "कर्म्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदान"मित्याह (२) । तेन विप्राय गां ददाति, माषानस्मै तिलेभ्यः प्रतियच्छति इत्यादौ (३) स्यात्, न तु घ्नतः पृष्ठं

चतुर्थी, यस्य निवृत्तिस्तस्मादपि चतुर्थीत्यर्थः । यथा ज्ञानाय पठति, पाठस्य ज्ञानं प्रयोजनमित्यर्थः । मशकाय धूमः, मशकस्य निवृत्तये इत्यर्थः । अतएव "नरकाय प्रदातव्यो दीपः सम्पूज्य देवता" इत्यत्र नरकाय नरकनिवृत्तये इत्यर्थ इति स्मार्त्त-भट्टाचार्य्यव्याख्येत्याह । तर्कवागीशमते तत्पदेनैव तन्निवृत्तिरिति लक्षणया सिद्धमिति बोध्यम् ।

(१) दीयते यत्तद् दानमिति कर्म्मण्यनट्, दीयमानं वस्तु इत्यर्थः ।

(२) दानक्रियाकर्म्मणा कर्त्ता यमभिप्रैति संबध्नाति सम्बन्धुमीप्सति वा तत् कारकं सम्प्रदानसंज्ञकमित्यर्थ इति तत्त्वबोधिनी । अन्यत्र च कर्म्मणा दानकर्म्मणा यमभिप्रैति तत्कर्म्मनिष्ठस्वत्वभागित्वेनोद्देश्यीकरोति तत्सम्प्रदानमिति । एतेन त्यज्यमानद्रव्यस्य स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वं सम्प्रदानत्वमिति ।

(३) अत्र प्रतिदानेऽपि माषदानस्य स्वेच्छाकृतत्वं पुनरादानविरहितत्वञ्चास्ति, तेनात्र सम्प्रदानत्वम् ।

गर्गो राध्यति रामाय कृष्णाय स्वेच्छते व्रजे ।
शुभाशुभं पर्य्यालोचयदित्यर्थः ।
विभीषणायाशुश्राव राज्यं प्रत्यशृणोद्रघुः ।
प्रतिज्ञातवानित्यर्थः ।

ददाति (१) राज्ञो दण्डं ददाति(२) रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ । शत्रवे भयं ददाति, भयानि दत्त सीतायै इत्यादौ तु स्वप्रयोजनमभिलषतो वस्यात्मन्यसतोऽपि भयस्य देयत्वेन विवक्षणात्, अतएवोक्तं ददातु शङ्करः स सुखमिति । एवं विवक्षावशात् यत्र वस्तुतो दानं तत्रापि न । यथा—

समम्ब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे (३) ।
अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥ इति मनुः । परे तु
पूजानुग्रहकाम्याभिः स्वद्रव्यस्य परार्पणम् ।
दानं तस्यार्पणस्थानं सम्प्रदानं प्रकीर्त्तितम् ॥

---

(१) पृष्ठपदेनात्र पृष्ठदर्शनं लक्ष्यते । तेन युद्धादौ पराजितः सन् शत्रःसम्बन्धे पृष्ठदर्शनं ददातीत्यर्थः । यत् पृष्ठदर्शनं शत्रुभिः प्राप्तं तस्य पुनरादानं नास्त्येव । किन्त्वत्र पृष्ठदर्शनस्य स्वेच्छया क्रियमाणत्वाभावात् तत्सम्बन्धतो शत इत्यस्य न सम्प्रदानत्वम् । विद्यालङ्कारेणाप्येवमुक्तम् ।

(२) अत्र पूजानुग्रहकाम्या न सन्तीति न सम्प्रदानत्वं । स्वस्वत्वपरित्यागेन यस्य परस्य स्वत्वमुत्पादयितुमिच्छा धर्म्माद्यभिसम्बन्धिनी मतिर्भवति तत् सम्प्रदानमित्यर्थः । एतेन राज्ञो दण्डं ददातीत्यत्र इच्छाविरहान्न संज्ञेति । यदि धर्म्माद्यभिसम्बन्धिन्या मत्या दण्डं ददाति, तदा राज्ञे दण्डं ददातीत्यत्र सम्प्रदानत्वं भवत्येवेति २१६ कातन्त्रसूत्रटीकायां कविराजः ।

(३) "गर्भाधानादिसंस्कारैर्युक्तश्च नियमव्रतैः ।
नाध्यापयति नाधीते स ज्ञेयो ब्राह्मणब्रुवः ॥" इत्यङ्गिराः ।

रामः, प्रत्यग्टणात्तस्मै लक्ष्मणोऽन्वग्टणात् कपिः ।
रामं वदन्तं प्रोत्साहयामास इत्यर्थः ।
सर्व्वौं धारयते सर्व्वं सन्नास्तं भज मुक्तये ।

गुरुदेवद्विजातीनां भावशुद्धा कृतं हि यत् ।
ध्यानावनतिदानैश्च पूजा मानमुच्यते ॥
विरूपोन्मत्तनिःस्वानामकुत्सापूर्व्वकं हि यत् ।
पूरणं दानमानाभ्यामनुग्रह उदाहृतः ॥
यत्किञ्चित् फलमुद्दिश्य दानयज्ञजपादिकम् ।
क्रियते कायिकं यच्च तत् काम्येति प्रकीर्त्तितम् ॥
दानपात्रं सम्प्रदानं त्रिधा तच्च निरूपितम् ।
देहीति प्रेरणात् किञ्चित् प्रेरकं याचको यथा ॥
महत्त्वात् याचते नैव भक्त्या दत्तन्तु मन्यते ।
अनुमन्तृकतमेतत् स्याद्गुणवानतिथिर्यथा ॥
न स्वीकरोति माहात्म्यान्न निराकुरुते तथा ।
अनिराकर्त्तृकं तत् स्यादयथा चैत्यः (१) कृपानिधिः ॥
इति मुख्यसम्प्रदानमन्यत्र तूपचारादित्यप्याहुः ।

असूया गुणेषु दोषारोपः। क्रोधो नेत्रलौहित्यादिहेतुश्चित्तविकारः। ईर्ष्या अक्षमा। रुचिः प्रीतिविशेषः। द्रोहो जिघांसा।

असूयाद्यर्थानां धूनां यस्य यं प्रति कोपः। रुच्यर्थानां

---

(१) चैत्यो बुद्धः ।

प्रयोगे घो यस्य प्रीतिं करोति। स्था-ह्नु-श्लाघ-शपां प्रयोगे यो बोधयितुमिष्टः। स्पृहिधोः प्रयोगे योऽभीष्टः। राधीक्षोः प्रयोगे यद्विषयो विविधप्रश्नः। आप्रतिश्रु-प्रत्यनुगोः प्रयोगे गम्यमानप्राक्क्रियाया यो घः। धारेः प्रयोगे यो धनस्वामी स भसंज्ञः स्यादित्यर्थः।

ददात्विति। यस्मै हरये गोपीगणोऽसूयति स्म, (१) हरिं दोषमारोपितवान्। यस्मै गोपीगणः कुप्यति स्म, यं प्रति नेत्रलौहित्यादिकं कृतवान्। यस्मै ईर्ष्यति स्म, यं प्रति न चान्तवान्(२) यस्मै रोचते स्म, यस्य प्रीतिविषयीभूतो गोपीगणः। यस्मै द्रुह्यति स्म, गोपीगणो यं हिंसितुमिष्टवान्। यस्मै गोपीगणस्तिष्ठते स्म यं प्रति स्वाभिलाषं बोधितवान्. प्रकाशे मम् (३)। यस्मै ह्नुते स्म, अपह्नुवानो गोपीगणः हरिं चातुर्य्यं बोधितवान्। यस्मै अश्लाघिष्ट, श्लाघमानमात्मानं यं बोधितवान्। यस्मै स्पृहयति स यमीप्सितवान्।

पुष्पेभ्यः स्पृह्यते राज्ञा इत्यादावढत्वाद्भावे मम्। स्पृहणीयविभूतय इत्यादिदर्शनाद्विकल्पयत्यन्यः (४)।

---

(१) असु उपतापं करोतीति असुशब्दात् कण्ड्वादित्वात् यकि असूये नामधातोः क्विप्।

(२) भार्य्यामीर्ष्यतीति नात्र भार्य्यां प्रति कोपः, किन्तु परैर्दृश्यमानां तां चमते इत्यर्थः।

(३) प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशे इत्यनेनेति शेषः।

(४) पुष्पाणि स्पृहयति पुष्पेभ्यः स्पृहयति इत्यादौ तु क्रियाव्याप्यतया ढत्वं; क्रियासम्बन्धविवक्षया भत्वमिति केचित्।

प्रयोगे घो यस्य प्रीतिं करोति। श्ला-ह्नु-स्थाघ्र-शपां प्रयोगे यो बोधयितुमिष्टः। स्पृहिधोः प्रयोगे योऽभीष्टः। राधीक्ष्योः प्रयोगे यद्विषयो विविधप्रश्नः। आप्रतिश्रु-प्रत्यनुगोः प्रयोगे गम्यमानप्राक्क्रियाया यो घः। धारेः प्रयोगे यो धनस्वामी स भसंज्ञः स्यादित्यर्थः।

ददात्विति। यस्मै हरये गोपीगणोऽसूयति स्म, (१) हरेर्गुणे दोषमारोपितवान्। यस्मै गोपीगणः कुप्यति स्म, यं प्रति नेत्रलौहित्यादिकं कृतवान्। यस्मै ईर्ष्यति स्म, यं प्रति न क्षान्तवान्(२)। यस्मै रोचते स्म, यस्य प्रीतिविषयीभूतो गोपीगणः। यस्मै द्रुह्यति स्म, गोपीगणो यं हिंसितुमिष्टवान्। यस्मै गोपीगणस्तिष्ठते स्म, यं प्रति स्वाभिलाषं बोधितवान् प्रकाशे मम् (३)। यस्मै ह्नुते स्म, अपह्नुवानो गोपीगणः हरिं चातुर्य्यं बोधितवान्। यस्मै अश्लाघिष्ट, श्लाघमानमात्मानं यं बोधितवान्। यस्मै स्पृहयति स्म, यमीप्सितवान्।

पुष्पेभ्यः स्पृह्यते राज्ञा इत्यादावढत्वाद्भावे मम्। स्पृहणीया विभूतय इत्यादिदर्शनाद्विकल्पयत्यन्यः (४)।

---

(१) असु उपतापं करोतीति असुयशब्दात् कण्ड्वादित्वात् क्ये असूयेति नामधातोस्तिप्।

(२) भार्य्यामीर्ष्यतीति नात्र भार्य्यां प्रति कोपः, किन्तु परैर्दृश्यमानां तां न क्षमते इत्यर्थः।

(३) प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशे इत्यनेनेति शेषः।

(४) पुष्पाणि स्पृहयति पुष्पेभ्यः स्पृहयति इत्यादौ तु क्रियाव्याप्यतया ढत्वं; क्रियासम्बन्धविवक्षया भत्वमिति केचित्।

यस्मै गोपीगणोऽशप्त, (१) यं प्रति गोपीगणः शपथादिना स्वस्य तद्दशत्वं बोधितवान्। स हरिः सद्भ्यः सुखं ददात्विि-त्यन्वयः।

गर्गो मुनिर्व्रजे रामाय राध्यति स्म, कृष्णाय ईक्षते स्म, व्रज-स्थाने विविधप्रश्नेन रामकृष्णयोः शुभाशुभं (२) पर्य्यालोचितवान् इत्यर्थः। स्वादि-राध्नोतेरपि ग्रहणात् विप्राय राध्नोतीत्यन्ये। रामो विभीषणाय राज्यमाशुश्राव, यशश्च प्रत्यश्रृणोत्, याचमाने विभीषणे राज्यं यशोऽप्यङ्गीकृतवानित्यर्थः। तस्मै रामाय लक्ष्मणः प्रत्यगृणात्, कपिर्हनूमांश्च अन्वगृणात्, विभीषणाय राज्यादिकं दातुं शंसतो रामस्य प्रोत्साहनं कृतवानित्यर्थः। आप्रतिश्रु-प्रत्य-नुग्रोः प्रयोगे गम्यमान-सामान्य-प्राक्क्रियाया ग्रहणात् याचन-शंसनभिन्नत्वेऽपि।

यथा—

शृण्वद्भ्यः प्रतिशृण्वन्ति मध्यमा भीरु नोत्तमाः।
गृणद्भ्योऽनुगृणन्त्यन्येऽकृतार्था नैव मद्विधाः (३)॥

---

(१) अशप्तेति शपथाशीर्गत्यनुकारे इति मम्।

(२) अत्र चित्तं कीडगितीति पाठान्तरम्।

(३) सीतां प्रति रावणस्योक्तिरियम्। हे भीरु शृण्वद्भ्यः प्रार्थयमानेभ्यः स्वामिन्निदं क्रियतामित्युपदेष्टृभ्यः मध्यमा एव प्रभवः प्रतिशृण्वन्ति तैः प्रयुक्ताः सन्तस्तथा कर्त्तव्यमित्युपगच्छन्ति, नतु मद्विधा मादृशा उत्तमाः, ते हि स्वातन्त्र्याव् स्वयमेव हिताहितं जानन्तीति भावः। अन्येऽकृतार्थाः प्रभवो गृणद्भ्यः स्तुतिं कुर्व्वद्भ्यः एव अनुगृणन्ति, तैः प्रयुक्ताः धनादिकं दातुं अभ्युपगच्छन्ति, स्वप्रसिद्धये स्तावकेभ्यो यच्छन्तीत्यर्थः, नत्वेवं मद्विधाः। स्वतः प्रसिद्धत्वेन परस्तुत्यनपेक्षत्वात्। इति भट्टौ ८।७७। इति भरतव्याख्या। संक्षिप्तसारे तु अत्रोदाहरणे गम्यमान-

इत्यादौ श्रवणादिप्राक्क्रियाया घो भं स्यात्। सङ्गः सर्वं सर्व्वो धारयते, सतां सम्बन्धे सर्व्वस्य स्वर्गमोक्षादिरूपधनस्याधमर्णः शिव इत्यर्थः (१)। अन्ये तु धृञङ स्थिताविति गृह्णन्ति। धृङ् अवध्वंसे इति परे। वस्तुतस्तु धृञङ् स्थितौ, धृञ् च धारणे, धृक् च धृत्यां, धृङ् अवध्वंसे इति चतुर्णां ग्रहणम्। तथाच धनं ध्रियते, तिष्ठति, साधु(२)स्तद्धनं धारयति स्थापयति, साधुर्धनस्थितिप्रयोजकः पूर्व्वस्वामी उत्तमर्णः। धृत्यर्थे साधुर्धनं धरति धरते धारयति वा, रक्षति, अत्र साधू रक्षणकर्त्ता धनस्वामी उत्तमर्णः। एवं साधुर्धनं धारयते अवध्वंसयति, साधुर्धननाशप्रयोजकः स्वामी उत्तमर्णः। सर्व्वत्र तत्प्रयोजके पूर्व्वस्वामिनि साधौ घे प्राप्तेऽनेन भमिति सारार्थः। एवं विप्राय शतं धारयति चैत्रः, विप्रस्य शतं ध्रियते, स्वरूपेणावतिष्ठते, तच्छतं चैत्र आत्मनि स्थापयति इत्यर्थः।

श्रवणप्राक्क्रियायाः कर्त्तुः सम्प्रदानत्वमुक्तम्। तथा चायमर्थः—पूर्व्वं ये शृण्वन्ति प्रभोर्वाक्यमिति शेषः, अर्थात् प्रभुवाक्यमाकर्ण्य तत्प्रतिपालयन्तः प्रभोरानुकूल्ये वर्त्तन्ते, तेभ्यो मध्यमाः प्रतिशृण्वन्ति, वयमेतद्वः करिष्याम इत्यभ्युपगच्छन्ति। अत्र श्रवणमेव पूर्व्वक्रिया, तस्याः कर्त्ता सम्प्रदानं भवतीति। अतएवात्र तर्कवागीशेनोक्तं श्रवणादिप्राक्क्रियाया घो भं स्यादिति। (सङ्क्षिप्तसारे कारकपादे २५ सूत्रस्य टीका द्रष्टव्या)।

(१) दयालुतया सर्व्वं अवश्यंदायिनः शिवस्य अधमर्णतुल्यत्वेन निर्द्देश इति दुर्गादासः। केचित्तु धारीति धृञङ् स्थितौ प्रेरणान्तः। अस्यार्थो गृहीतापरिशोधनम्। तत्र यस्य धनं गृहीतं तस्य सम्प्रदानत्वम्। यथा दरिद्रः साधवे शतं धारयतीति। का-षि।

(२) साधुरुत्तमर्णः।

तम् ईदृशं शिवं मुक्तये भज, भजनप्रयोजनं मुक्तिः। एवं यूपाय दारु, रन्धनाय स्थालीत्यादि।

अनुक्तचतुर्मन्तढात्। अप्रयुक्तस्य चतुर्मन्तस्य ढाच्ची स्यात्। काष्ठाय व्रजति, काष्ठमानेतुं गच्छतीत्यर्थः (१)। युद्धाय संनह्यते, युद्धं कर्त्तुं सन्नहनं करोति; पत्ये शेते, पतिं प्रीणयितुं शेते इत्यर्थः। अनुक्तेति किम्? एधानाहर्त्तुं व्रजति।

चतुर्मर्थभावात्। चतुर्मर्थे यो भावस्तदन्ताच्ची स्यात्। पाकाय व्रजति, पक्तुं व्रजतीत्यर्थः। एवं भुक्तये व्रजतीत्यादि। अत्र यद्यपि तादर्थ्यं गम्यते तथापि नियमार्थमिदं, तेन ओदनं पाचको व्रजतीत्यादौ घे चतुर्मर्थत्वान्न स्यात्।

उत्पातेन बोध्यात्(२)। वाताय कपिलिका विद्युत्, कपिलिकाविद्युदुत्पातेन ज्ञाप्यमानो वायुरित्यर्थः। एवमातपाय लोहिता विद्युदित्यादि।

---

(१) फलेभ्यो याति फलान्याहर्त्तुं यातीत्यर्थ इति सिद्धान्तकौमुदी। "न चेह तादर्थ्य इति प्राप्तिः शङ्क्या, यानक्रियायाः फलार्थत्वाभावात्। आहरणार्था हि यानक्रिया. आहरणन्तु फलकर्म्मकमित्यन्यदेतत्"—इति क्रियार्थोपपदस्येति (२।४।१४) सूत्रटीकायां तत्त्वबोधिनी।

(२) "प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः, तेन ज्ञापितेऽर्थे वर्त्तमानाच्चतुर्थी वाच्येत्यर्थः। वाताय—वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थ" इति परिक्रयणे इत्यादि (१।४।४४) सूत्रटीकायां तत्त्वबोधिनी। कपिलिका विद्युदुत्पातः, तेन ज्ञाप्यमानो वातस्ततश्चतुर्थी भवति। "वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी। कृष्णा सर्व्वविनाशाय दुर्भिक्षाय सिता भवेत्"। इति भाष्यम्।

२९६। शक्तार्थं वषड्हित सुख स्वाहा स्वधा स्वस्ति नमोभिः।

(शक्तार्थं—नमोभिः ३।।।)।

एभिर्योगे चौ स्यात्।

दैत्येभ्योऽलं हरिः, पूष्णे वषट्, सद्भ्यो हितं सुखम्।

स्वाहाग्नये, स्वधा पित्रे, स्वस्ति धात्रे, नमः सते॥

२९६। शक्ता। शक्तोऽर्थो येषां ते शक्तार्थाः, शक्तपर्य्याप्त-प्रभुप्रोथालमादयः। दैत्येभ्य इत्यादि—दैत्यानां सम्बन्धे समर्थो हरिः। एवम् "अलं प्रदोषः प्रियसङ्गमाय," शक्तो मल्लो मल्लाय,(१) इन्द्रो वृत्राय प्रभुरित्यादि। यदा प्रभुशब्द ईश्वरवाची तदा ष्येव, (२) तेन ममायं प्रभुः स्वामीत्यर्थः। भट्टौ "नाप्रोथीदस्य कश्चन"(३) इति दर्शनात् शक्तार्थयोगे ष्यपीत्यन्ये (४)। शक्तो मल्लो राज्ञ इत्यत्र राज्ञो न शक्तार्थयोगः। वषट् स्वाहा स्वधा दानार्थ-

---

(१) "अलं योगे चतुर्थीश्रुतिर्नास्ति."चतुर्थ्या पर्य्यादेर्ग्लानाद्यावि"ति नित्यसमासे वाक्याभावादिति केचिद्वदन्ति। शक्तो मल्लो मल्लाय इत्यत्र कारकविभक्त्या प्रथमया बाधितत्वात् मल्ल इति न चतुर्थी"—संक्षिप्तसारे कारकपादे—८२ सूत्रे गोयीचन्द्रः।

(२) प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः। "तस्मै प्रभवति","स एषां ग्रामणी"रितिनिर्द्देशात्। तेन प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येति सिद्धम्"—इति सिद्धान्तकौमुदी।

(३) भट्टौ ११।४०। रामलक्ष्मणौ प्रति विभीषणस्योक्तिरियम्। कश्चन अस्य कुम्भकर्णस्य न अप्रोथीत् प्रभवति स्म इत्यर्थः। प्रोथृञ पर्य्याप्तौ इति कविकल्पद्रुमः। पर्य्याप्तं सामर्थ्यम्।

(४) "शक्तार्थैः षष्ठ्यपीष्यते" इति संक्षिप्तसारसूत्रम् (कारकपादे ८२)।

द्योतकाः। (१) पूष्णे वषडिति सूर्य्याय दीयते इत्यर्थः। सङ्गो हितं, सङ्गः सुखं, परत्र ग्रहणात् सतामित्यपि। "ग्रामाद्यदुगुणिनां हित"मिति भट्टिः (२)। अग्नये स्वाहा, अग्नये दीयते इत्यर्थः। एवं पित्रे स्वधा। धात्रे स्वस्ति, पोष्टुः कुशलमस्तु इत्यर्थः। सते नमः, सतां सम्बन्धे प्रणाम इत्यर्थः। सामान्यतो ग्रहणात् कृष्णाय कुसुमं नम इत्यादौ त्यागार्थेनापि स्यात् (३)। नमस्कृत्य मुनित्रयमित्यादौ नमःशब्दद्योतितप्रणत्यर्थकृञो व्याप्यत्वात् ढत्वम् (४)। रावणाय नमस्कुर्य्याः, नमश्चकार देवेभ्य इत्यादौ तु प्रणतिवाचकनमःशब्दस्य क्रियाव्याप्यत्वात् ढत्वं (५) स्यादेव।

---

(१) "वषट् स्वधा स्वाहा नम एषां त्यागार्थतया सम्प्रदानत्वेनैवेष्टसिद्धौ पृथक् ग्रहणं मन्त्रान्तर्गतानामपि प्राप्त्यर्थम्। तेन शिखायै वषट्, शिरसे स्वाहा, पितृभ्यः स्वधोच्यतां, हृदयाय नम इत्यादि सिद्धम्। नारायणं नमस्कृत्य इत्यादौ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति न्यायात् कर्म्मत्वम्"—इति दुर्गादासः।

(२) भट्टौ १७।२९। इन्द्रजितं प्रति विभीषणस्योक्तिरियम्। गुणिनां माल्यवत्-प्रभृतीनां गुणवतां साधूनां वा हितं प्रति, अत्र प्रतिरध्याहार्य्यः, ग्रामाद्यत् अनवहितोऽभवदित्यर्थः। सर्व्वेषु हस्तलिखिततर्कवागीशटीकापुस्तकेषु हितमिति पाठः। संक्षिप्तसारेऽप्येवम्। मुद्रितपुस्तके तु हिते इति पाठो दृश्यते।

(३) "कृष्णाय गन्धो नम इत्यस्य स्व-स्वत्व-ध्वंस-पूर्व्वकारोपितस्वत्वाश्रय इत्यर्थः; तेन कृष्णसम्बन्ध्यारोपितस्वत्वाश्रयो गन्ध इत्यर्थः। एवञ्च सम्बन्धार्थत्वेन षष्ठीविषयेऽस्य विषयः"—इति विद्यालङ्कारः।

(४) अत कृधातुरेव प्रणतिवाचकः, नमःशब्दस्तु तद्द्योतकः, तस्मात् प्रणत्यर्थकृञो विषयतारूप-फलाश्रयत्वात् मुनित्रयमिति कर्म्मत्वम्। अतएव नमस्करोति देवानित्यत्र उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति न्यायात् कर्म्मत्वमिति सिद्धान्तकौमुदी।

(५) ढत्वं नमःशब्दस्येति शेषः। "नमस्कुर्मो नृसिंहाय—नृसिंहमनुकूलयितुमि-

२९७। ढे नाशिषि वा ।

(ढे ७।, न ।१।, आशिषि ७।, वा ।१।) ।

सद्भ्यः सतां वा शं भूयात् ।

बलिरक्षित प्रयोजनार्थार्थेन। बलिरक्षिताभ्यां प्रयोजन-वाच्यर्थेन च योगे ची स्यात्। कुवेराय बलिः, विप्राय रक्षितं, ब्राह्मणार्था यवागूरित्यादि। नित्यं प्रयोजनार्थार्थेन वाच्यलिङ्गता चेति (१) सः।

क्लृप्यर्थैर्विकारे सम्पद्यमानादभेदे। क्लृप्यर्थधुभिर्योगे सम्पद्य-मानाच्ची स्यात् विकारे, न तु भेदविवक्षायाम्। मूत्राय यवागूः सम्पद्यते, मूत्ररूपेण यवागूः परिणमतीत्यर्थः। एवं उच्चाराय कल्पते माष इत्यादि। विकारे किम् ? मूत्रं यवागूः सम्पद्यते, अत्र विकारो न विवक्षितः, किन्तु कारणतामात्रम्। भेदे तु मूत्रं यवाग्वाः सम्पद्यते, यत इत्यादिना जत्वम्।

२९७। ढेना। आशिषि गम्यमानायां यस्य सम्बन्धो-ऽवगम्यते तस्माच्ची स्याद्वा, न तु ढे सति। यद्यपि सामान्येनोक्तं तथाप्यभिधानाद्विशेषतो ज्ञेयं, तथाहि कुशलायुष्य-प्रयोजन हित-सुख-शोभनार्थैरेव योगे ज्ञेयम्। सद्भ्यः साधूनां कुशलं भवत्वित्यर्थः। एवं सद्भ्यः सतां वा आयुष्यं जीवितं, प्रयोजनमर्थः, पथ्यमुपका-रकं, शर्म्म सातं, शोभनं भद्रं वा भवतु भूयाद्वा इत्यादि।

त्यर्थः। एवं स्वयम्भुवे नमस्कृत्य इत्यादावपि"—इति सिद्धान्तकौमुदी। तन्मते एषू-दाहरणेषु "अनुक्तचतुमन्तढात्," इति चतुर्थी।

(१) वक्ष्यमाण-चतुर्थीतत्पुरुषप्रकरणे वार्त्तिकसूत्रमिदं द्रष्टव्यम्।

२९८। परिक्रियो धे वा।

(परिक्रियः ६।, धे ७।, वा।१।)।

भक्त्यै मुक्तिः परिक्रीता सद्भिर्विष्णो रुषारिभिः।

स्वस्ति गोभ्यो ब्राह्मणेभ्यो भूयादिति पूर्व्वेण नित्यम् (१)। हित-सुखयोरुभयत्र पाठोऽनाशिष्यपि विकल्पार्थः। ढे तु शिवस्तव करोतु शम्। ढे निषेधस्तु न पाणिन्यादिसम्मतः। आशिषि किम्? आयुष्यं (२) प्राणिनां घृतम्।

२९८। परि। परिपूर्व्वक्रीञो वेतनादौ धे चौ वा स्यात्। नियतकालं भृत्या (३) स्वीकरणं परिक्रयः। सद्भिर्विष्णोर्भक्त्यै मुक्तिः परिक्रीता, विष्णुसेवन-वेतनेन सालोक्यादिरूपा मुक्तिर्निबद्धा इत्यर्थः। अरिभिः शत्रुभिः रुषा द्वेषेण। उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः। एवं द्रोणाय द्रोणेन वा परिक्रीतो वृषलः (४), किञ्चित्कालपर्य्यन्तं स्वीकृतवानित्यर्थः। परेः किम्? शतेन क्रीतोऽश्वः। परे अत्र धस्य भत्वमाहुः (५)।

---

(१) स्वस्तियोगे "आशीर्विवक्षायामपि षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति। स्वस्ति गोभ्यो भूयात्। स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः" इति काशिका (२। ३। १६)।

(२) आयुस्करमित्यर्थः।

(३) भृतिर्वेतनम्।

(४) वृषलः शूद्रः।

(५) अत्र स्थले दुर्गादासः "व्यवस्थार्थं परस्थले वाशब्देऽवश्यवक्तव्ये विभाषा-द्वयमध्यवर्त्तित्वेऽप्यस्य विकल्पार्थं वाग्रहण"मित्याह। वाग्रहणमाशिषीत्यस्य निवृत्त्यर्थमिति गङ्गाधरः।

२९९। गत्यर्थमन्यढे चेष्टावज्ञेऽनध्वाकाकशूकशृगालनावन्ने वा।

(गत्यर्थमन्यढे ७, चेष्टावज्ञे ७, अनध्वा—अन्ने ७, वा।१।)।

गत्यर्थमन्यत्योर्ढे क्रमान्मार्गकाकादिवर्जे चेष्टावज्ञयोश्वी स्याद्वा।

२९९। गत्यर्थ। गतिरर्थो यस्य सः, स च मन्यश्च तत्, तस्य ढं तस्मिन्। चेष्टा च अवज्ञा च तत्तस्मिन्। न अध्वा अनध्वा, काकश्च शूकश्च शृगालश्च नौश्च अन्नश्च तत्. न तत् अकाकशूकशृगालनावन्नम्। पुनः अनध्वा च तच्च तत्तस्मिन्। नञ्द्वयमुक्तं यथाक्रमदर्शनार्थम्। चेष्टायामित्युक्तेर्गतिरिह पादविहरणात्मिका, तेन स्त्रियं गच्छतीत्यादौ न स्यात्, ग्राम्यार्थत्वात् (१)। चेष्टा कायकृतव्यापारः, परिस्पन्दनादिलक्षणेत्येके। तन्मते स्त्रियं गच्छतीत्यादौ गृहं प्रविशति इत्यादिवन्न स्यात् (२)। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अजां नयति, गृहं प्रविशति, गिरिशिखरमारोहति, सागरं तरति इत्यादौ न स्यादेव; ग्रामाय ग्रामं गन्ता, वनाय वनं गमनमित्यादौ ढे ऽपि न स्यात्। ग्रामस्य गन्ता वनस्य गमनमित्याद्यपीति भागवृत्तिः (३)। एके तु तादर्थ्ये च्यां सिद्धायां ग्रामाय समृच्छतीत्यादिषु समो गमृच्छेत्यादिना अढत्वान्मप्राप्तिनिरासार्थमिदमित्याहुः (४)।

---

(१) ग्राम्योऽश्लीलः। स्त्रिया सह सङ्गच्छते इत्यर्थः।

(२) वक्ष्यमाण-वाशब्द-व्यवस्थयेति शेषः।

(३) कृति षष्ठी वेति भागवृत्तिरिति क्रमदीश्वरसूत्रम्।

(४) अत्र पुनर्ग्रामग्रहणं परत्र निवृत्त्यर्थमिति गङ्गाधरः।

व्रजाय व्रजति श्रीशो व्रजं व्रजति केशवः ।
न त्वा तृणाय मन्येऽहं न त्वा मन्ये तृणं खलु ॥

चेष्टावत्त्वे किं—मनसा द्वारकामिति त्वां मन्येऽहं जनार्दनम् ।
अध्वादौ तु—गच्छत्यनन्तः पन्थानं न त्वा काकं स मन्यते ।

न त्वा तृणायेति—मन्यतेर्येन ढेनानादरो गम्यते तत्रैव चौ, तेन त्वा इत्यत्र न स्यात् । गच्छत्यनन्त इत्यादि—अत्र मुख्यस्याध्वनो निषेधः । मुख्यत्वन्तु साक्षादभिमतदेशप्राप्तिहेतुत्वं, तेन उत्पथेन (१) पथि गच्छतीत्यादौ स्यात् । अत्र पथः साक्षादभिमतदेशप्राप्तौ व्यवहितव्यापारवत्त्वेन गौणत्वम् (२) । न त्वा काकमिति—त्वां काकं न मन्यते, काकादप्यपकृष्टं मन्यत इत्यर्थः । एवं न त्वा शुकं मन्ये, न त्वा शृगालं मन्य इत्यादि (३) । परे तु प्राणिमात्रे निषेधात् (४) काकशुकशृगालानामेव निषेध

---

(१) कुपथेनेत्यर्थः ।

(२) अत्र पन्थाः साक्षात्सम्बन्धेन नाभिमतदेशप्राप्तिहेतुः, अपि तु स पन्था :त्रात्र अभिमतदेशपदवाच्यः, अतोऽस्य उत्पथव्यापाररूपव्यवहितव्यापारवत्त्वेन गौणत्वम् । तथा च संक्षिप्तसारे कारकपादे १०२ सूत्रटीकायां गोयीचन्द्रः—"यत्रावर्त्मना पन्थानं गच्छति तत्र ग्रामादिवत् पन्था एव गम्यः तत्र चतुर्थी भवतीत्यर्थं"इत्याह । सिद्धान्तकौमुद्याञ्च "गन्त्राधिष्ठिते अध्वन्येवायं निषेधः यदा तु उत्पथात् पन्था एवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येवे"त्युक्तम् ।

(३) शूकःशस्यादीनां सूच्याग्रभागः, "न त्वां नावमहं मन्ये यावत्तीर्णं न नाव्यम् । न त्वामन्नमहं मन्ये यावद्भुक्तं न श्राद्ध"मिति संक्षिप्तसारे कारकपादे १०३ सूत्रस्य वृत्तिः ।

(४) मन्यकर्म्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु २ । ३ । १७ । इति पाणिनिसूत्रे प्राणिमात्रे निषेधमपनीयेत्यर्थं इत्युक्तम् । अतोऽत्र निषेधादिति निषेधमपनीयेति यबर्थे पञ्चमी ।

३०० । यतोऽपायभीजुगुप्सापराजयप्रमादादानभूत्राणविरामान्तर्द्धिवारणं जं पी ।

(यतः ५।, अपाय—वारणं १।, जं १।, पी ।१।) ।

यत एते तत् जसंज्ञं स्यात्, तत्र पी ।

इत्याहुः । तन्मते क्वचित् शुकस्थाने शुनः पाठः (१) । अन्ये तु प्राणिषु काकशृगालावेव वर्जयन्ति ।

३०० । यतो । अपायो विश्लेषः, भीर्भयं, जुगुप्सा गर्हया चित्तनिवृत्तिः, पराजयः सोढ़मशक्तिः, प्रमादोऽनवधानता, आदानं नियमतो वाक्यग्रहणं, भूरुत्पत्तिः प्रादुर्भावश्च, त्राणं रक्षा, विरामोऽश्रद्धया चित्तनिवृत्तिः, अन्तर्द्धिरन्तर्द्धानं, वारणं प्रवृत्तिविघातः । यत एते इति – अपायाद्यवधित्वेन यद्विवक्ष्यते तज्जसंज्ञं स्यात् । तत्त्रिविधम् ।

निर्द्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयन्तथा ।
अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधापादानमुच्यते (२) ॥
श्रुतसाध्यक्रियं यत् स्यान्निर्द्दिष्टविषयन्तु तत् ।
ऊह्यसाध्यक्रियं यत् स्यादुपात्तविषयन्तु तत् ।
अपेक्षितक्रियं तत् स्याद् यत् क्रियाशून्यमेव हि ॥

---

(१) सिद्धान्तकौमुद्यान्तु "न त्वां शुने श्वानं वा मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्ये"वेत्युक्तम् । काशिकायां भाष्येऽप्येवमेव ।

(२) अपादानस्यैवं त्रैविध्यमन्यत्र ग्रन्थे प्रायशो न दृश्यते। "घनाद्विद्योतते विद्युदित्यत्र निःसरणाङ्गे विद्योतने विद्युतिः, निःसृत्य विद्योतते इत्यर्थः" इत्युक्तं प्रयोगरत्नमालाटीकायाम् । तन्मते चात्र निःसरणपूर्व्वक-विद्योतनमेव विद्युतेरर्थः ।

विभीषण: पदाद्भ्रष्टो, भ्रातुर्भीतो, जुगुप्सितः।
पापात्, पराजितो दुःखादप्रमत्तो विधेः, सतः।

क्रमेणोदाहरणानि—वृक्षात् पर्णं पतति, घनाद्विद्योतते विद्युन्मेघान्निःसृत्य विद्योतत इत्यर्थः। औड्रेभ्यो(१) माथुरा आढ्यतरा इत्यत्र नियमेन उत्कर्षक्रिया गम्यते। नियमश्चावश्यकता। ये तावदाढ्यतरा भवन्ति, ते दुर्गतेभ्य उत्कृष्टसुखभाजो भवन्ति इत्यर्थः। एवं माथुरेभ्यः औड्रा दीनतरा इत्यत्र नियमेनापकर्षक्रिया गम्यते।

अपसरतो मेषादपसरति मेष इत्यादौ एकस्यावधित्वं विवक्ष्यते। यदा तु न विवक्ष्यते तदा मेषावपसरत इति। एवं वृक्षस्य पर्णं पततीति सम्बन्धमात्रस्य विवक्षितत्वात्।

तत्र भीत्रार्थयोर्यो भयहेतुः। पराजेयं सोढुमशक्यम्। आदानस्य नियमतो वाक्यग्रहणस्य य आख्याता। उत्पत्तिकर्त्तुर्यत् कारणम्। प्रादुर्भावकर्त्तुर्यदाद्योपलम्भनस्थानम्। अन्तर्द्धानकर्त्ता यस्मादर्शनमिच्छति। जुगुप्सा-विराम-प्रमाद-वारणार्थानां यन्निमित्तं (२)। एषामावधित्वविवक्षायां जसंज्ञेत्यर्थः (३)।

एवं ब्राह्मणात् शंसतीत्यत्र उद्धरणाङ्के शंसने शंसिः, ब्राह्मणादुद्धृत्य शंसतीत्यर्थः। ब्राह्मणो वेदैकदेशः।

(१) देशविशेषवासिभ्यः।

(२) जुगुप्साया यद् गर्हणीयं, विरामस्य यत्नाश्रद्धा, प्रमादस्य यद् विषयकमनवधानम्, वारणस्य यः प्रवृत्तिविषयस्तत्तदपादानमिति वृहन्मुग्धबोधम्।

(३) अवधिः सीमा।

आप्तविद्यो, मुनेर्जातो, भ्रातुस्त्रातो निजे, भवात्।
विरतोऽक्तहिंतो दुष्टात्, शोकात् रामेण वारितः॥

विभीषण इत्यादि। विभीषणः पदाद्भ्रष्टः, लङ्कायां रामस्य निकटं गत इति यावत्। स कीदृशः? भ्रातू रावणाद्भीतः, तस्य भ्रातैव भयहेतुः। कुञ्चिकयैनं भाययति इत्यादौ तु अवधित्वाभावान्न जत्वम्(१)। पापात् जुगुप्सितः, पापं निन्दनं ततो निवृत्तः। जुगुप्सायाः पापमेव निमित्तम्। दुःखात् पराजितः, दुःखं सोढुं न क्षमः, पराजेः दुःखमेव सोढुमशक्यम्। अन्यत्र रिपून् पराजयते अभिभवतीत्यर्थः। अविधेः प्रमत्तः, अशास्त्रविहितात् कर्म्मणः प्रमत्तः, प्रमादस्याशास्त्रविहितकर्म्मैव निमित्तम् (२)। यद्वा विधेः अप्रमत्त इति, अ-शब्दो निषेधे, आदौ जत्वं, पश्चान्निषेधार्थाकारेण सह सम्बन्धः, ग्रामं न गच्छतीतिवत्। एवं धनात् प्रमाद्यति इत्यादि (३)। सत आप्तविद्यः, पण्डितान्नियमतो गृहीतवाक्यः। गुरोरध्ययनस्य नियमपूर्व्वकत्वात् नियमतो वाक्यस्य सत आख्यातृत्वम्; एवमुपाध्यायात् शृणोति पठतीत्यादि। अनियमे तु नटस्य गीतं शृणोति। मुनेर्विश्रवसो जात उत्पन्नः, विभीषणस्य मुनिर्निमित्तकारणम्। जायमानस्य प्रकृतिः कारणम्। तद्द्विविधं, समवायि निमित्तञ्च। तत्र यत्समवेतं (४) कार्य्यमुत्पद्यते तत् समवायि, यथा मृत्पिण्डाद्घटो जायते, वीजादङ्कुरो जायते इत्यादि। एतद्भिन्नं

(१) कुञ्चिका मत्स्यविशेषः।

(२) अवैधकर्म्मण्यनवहित इत्यर्थः।

(३) धनविषयकं यदनवधानं तद्वानित्यर्थः।

(४) यस्मिन् समवेतं समवायसम्बन्धेन वर्त्तमानं यदित्यर्थः।

निमित्तं (१) यथा चक्राद्घटो जायते, पुत्रात् प्रमोदो जायते (२) इत्यादि। समवायिकारण-प्रत्यासन्नमवधृत-सामर्थ्यमसमवायि च कारणान्तरमित्यन्यः (३)। यथा तन्तुद्वयसंयोगात् पटो जायते इति। शृङ्गात् शरो जायते, गोमयाद्वृश्चिको जायते इत्यत्र शृङ्गादि समवायिकारणं, शृङ्गादिसमवायिशरादेरपृथक्सिद्धत्वात् (४)।

भ्रातु रावणान्निजैरात्मीयैस्त्रातः; रावणएव विभीषणस्य भयहेतुः। एवं काकात्तिलांस्त्रायते इत्यत्र त्वप्राणिनि भयमुपचरणीयं, भयस्य प्राणिधर्मत्वात्। भवाद्विरतः संसारमवज्ञाय तस्मान्निवृत्तः; विरामस्य भवो निमित्तम्। दुष्टादन्तर्हित, आत्मनो रावणाददर्शनमिष्टवान्। रामेण शोकाद्वारितः, शोके प्रवर्त्तमानो निरुद्धः, वारणस्य निमित्तं शोकः। एवं यवेभ्यो गां निषेधति, कूपादन्धं वारयति। सत्यात् स्खलति, आचाराच्चलति,

(१) आभ्यामन्यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि निमित्तकारणम्।

(२) यस्यात्मनः प्रमोदो भवति स आत्मा समवायि कारणं पुत्रो निमित्तकारणमिति।

(३) अस्यार्थः—समवायिकारणे प्रत्यासन्नं स्थितं, अवधृतं निश्चितं सामर्थ्यं कारणत्वं यस्य तत्, तन्तुद्वयसंयोगात् पटो जायते इत्यादौ संयोगोऽसमवायि कारणं। अतएव "असमवायिकारणत्वं गुणकर्म्मणोरेव भवति, तदुभयञ्च समवायेन सम्बद्धमित्यर्थः," इत्युक्तं विद्यालङ्कारेण।

(४) पृथग्भावेनानवस्थितत्वादित्यर्थः। कारकपादे "जन्यर्थकर्त्तुः प्रकृतौ" इति २२ संख्यक क्रमदीश्वरसूत्रस्य वृत्तिं गोयीचन्द्रटीकां विद्यालङ्कारटिप्पनीञ्च पर्य्यालोच्य शरोऽत्र उद्भिज्जविशेषः, वृश्चिको गोमयवृत्त्युपजः, शृङ्गशब्दः शिखरवाचक स्तस्मात् शृङ्गगोमये शरवृश्चिकौ प्रति निमित्तकारणे, नतु समवायिकारणे इति तेषां मतमिति प्रतीयते। तर्कवागीशस्तु अपृथक्सिद्धत्वं समवायिकारणत्वमिति मन्यमानः शृङ्गगोमययोः शरवृश्चिकौ प्रति समवायिकारणत्वमाहेति मतभेदः।

२०१। अन्यारभ्यार्थाराद्वहिर्विनर्त्तें प्रतिपर्य्यं-पाङ्‌दिक्‌शब्दैर्हेतुयबर्थें च।

(अन्य—शब्दैः ३।।।, हेतुयबर्थे ७।, च ।१।)।

एभिर्योगे हेतौ यबन्तस्यार्थे च पौ स्यात्।

आङ् व्याप्तिसीम्नोस्त्यागेऽन्यौ प्रतिदाननिधौ प्रति॥

विप्राद्धस्तं गृह्णाति इत्यादौ गौणागौणापायावधित्वेन विवक्षितत्वाज्ञत्वम्। एवं सति व्याघ्रो यदि मां पश्येत् तदा ध्रुवं मृत्युरिति मनसा तं प्राप्य ततो निवर्त्तते इत्यादिक्रमेणैव गौणापायत्वात् सिद्धे भ्यादिग्रहणं प्रपञ्चार्थमित्यन्ये। व्याघ्राद्बिभेति, दस्युभ्यो रक्षितः स्वार्थं इत्यादौ निवृत्त्यर्थस्याविवक्षितत्वे पूर्व्वेणाप्राप्ते ग्रहणमिति परे।

२०१। अन्या। अन्यश्च आरभ्यश्च तावर्थौ येषां ते, दिशि दृष्टाः शब्दाः दिक्‌शब्दाः, अन्यारभ्यार्थाश्च आराच्च वहिश्च विना च ऋते च प्रतिश्च परिश्च अपश्च आङ् च दिक्‌शब्दाश्च ते तैः। यपोऽर्थो यबर्थः, हेतुश्च यबर्थश्च तत्तस्मिन्। येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायादाह यबन्तस्येति।

आङादीनां नानार्थत्वादर्थविशेष एवात्र ग्रहणम् इत्याह आङ् व्याप्ति इत्यादि। प्रतिदाननिधावित्यागमशासनस्यानित्यत्वात् न णुण्। प्रतिदाने परीवर्त्तें, प्रतिनिधौ मुख्यसदृशे प्रतिरत्र गृहीत इत्यर्थः।

नेतरइत्यादि। ईशानाद्विष्णुर्नेतरः शिवाभिन्नः। एवं मुराद-

नेतरो विष्णुरीशानात्, भवात् प्रभृति सोऽर्च्यते।
सोऽस्मदारात् वहिस्त्वत्, शं विना नार्थो वृषाहते॥

न्येऽसुरवर्गा इत्यादि। परे तु नीचार्थेतरशब्दं पृथक्गृह्णन्तीति (१)। भवात् प्रभृति जन्मन आरभ्य स शिवोऽर्च्यते अर्थादस्माभिः। स्कन्धात् प्रभृत्येव सपल्लवानीति कुमारसम्भवे। परे त्वारभ्यार्थशब्दं पृथक् न गृह्णन्तीति (२)। स शिवोऽस्मदारात् अस्माकं समीपवर्त्ती। स त्वद्वहिस्तव दूरवर्त्ती। क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गस्य निवेशात् "करस्य करभो वहिः," "वहिरम्भोजवनस्य वानरा" इत्यादौ षी। वृषाद्धर्माद्विना शं न, वृषादृते नार्थो भवतीत्यर्थः। शम्भोर्भक्तेः सेवायाः प्रत्यस्तं परीवर्त्ती मोक्षः। केशवात् प्रति प्रद्युम्नः, कृष्णस्य प्रधानसदृशः। अनन्तात् परि विष्णोस्त्यागात् त्रयः कायिकवाचिकमानसास्तापा भवन्तीत्यर्थः। एवमपानन्तादिति बोध्यम्। आ मृत्योर्मृत्युपर्य्यन्तं हरिः

(१) अन्यारादितरर्त्ते इति २।३।२९। पाणिनिसूत्रे इतरशब्दस्य पृथग्ग्रहणमस्ति, सिद्धान्तकौमुद्यां तु "इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थमि"त्युक्तं। तत्र तत्त्वबोधिन्यामपि "न च इतरस्त्वन्यनीचयोरित्यमरोक्तनीचार्थस्येदं ग्रहणमस्तीति वाच्यं * * * पञ्चमीविभक्ते इत्यनेनैव सिद्धत्वा"दित्युक्तम्। अस्मन्मतेऽपि नीचार्थेतरशब्दयोगे निर्द्धारेऽधिकेनेत्यादिसूत्रेण निर्द्धारे पञ्चम्याः सिद्धत्वादितरशब्दो न पृथगुक्त इति।

(२) पृथक् न गृह्णन्तीत्यस्यायमाशयः—पाणिनिसूत्रे आरभ्यार्थशब्दयोगे पञ्चमीविधानं नास्ति। किन्तु "अपादाने पञ्चमीति सूत्रे कार्त्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतियोगे पञ्चमी"ति सिद्धान्तकौमुदी। तत्र तत्त्वबोधिन्यामपि "कार्त्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यं विवृण्वता कैयटेन तत आरभ्येत्ययमिति प्रयुक्तम्"। अत एवाचार्य्येणारभ्यार्थ इत्युक्त्वा चातुर्य्यं प्रकटितम्।

३०२ । वारादर्थैः । (वा ।१।, आरादर्थैः ३।।।) ।

दूरान्तिकार्थैः पी स्याद्वा ।

रामाद्दुरस्य यो दूरं पापाद्दुःखस्य सोऽन्तिकम् ।

३०३ । समार्थैनार्य्यस्तस्ताद्यितसुखैर्निर्द्धारे सम्बन्धे ढे च षी ।

(समार्थ—सुखैः ३।।।, निर्द्धारे ७।, सम्बन्धे ७।, ढे ७।, च ।१।, षी ।१।) ।

तु आगच्छतीत्यादिक्रियाध्याक्रियते तत्र पूर्व्वेणैव (१) पी स्यात् । यत्र तु नाध्याक्रियते तत्रैवास्य विषय इत्यन्ये । वस्तुतस्तु उपात्त-विषयत्वात् पूर्व्वेणैव निःसृत्येत्यध्याहारात् ।

३०२ । वारात् । आरादर्थौ येषां ते तैः । आराद्दूर-समीपयोरित्यत आह दूरान्तिकार्थैरिति ।

स्तोकाल्पकतिपयकृच्छ्रात् धादसत्त्वे । धेभ्य एभ्यः पी वा स्यान्न तु सत्त्वे (२) । स्तोकान्मुक्तः स्तोकेन मुक्तः । एवम् अल्पादल्पेन इत्यादि । सत्त्ववाचिनस्तु स्तोकेन मधुना मत्तः । धात् किं ? स्तोकं याति ।

३०३ । समा । समोऽर्थौ येषां ते, स्तश्च आश्च तौ स्तौ, ताभ्यां तौ स्तातौ । पश्चात् समार्थाश्च एनश्च आश्च रिश्च अस् च

---

(१) अपादानत्वात् यतोऽपायमीत्यनेनैव ।

(२) सत्त्वे द्रव्ये । स्तोकादीनां विशेष्यगामित्वे सति नेत्यर्थः । स्तोकादीनां क्रियाविशेषणत्वे सुखेन यातीतिवत् यत्र तेभ्य स्तृतीया स्यात्तत्रैव पक्षे पञ्चमीत्यर्थः ।

एभिर्योगे एषु च षी स्यात्।

य: सर्व्वस्य समो यश्च दक्षिणेनोत्तरा स्थित:।

तस् च स्तातौ च हितञ्च सुखञ्च तामि तैः। जातिगुणक्रियाभिः सजातीयव्यवच्छेदो हि निर्द्धारः। विशिष्टधीहेतुः सम्बन्धः, स चानेकप्रकारः, स्वस्वामित्व-जन्यजनकत्वावयवावयवित्व-प्रतियोग्यनुयोगित्वाधाराधेयत्वादिः। एभिर्योगे इति—समार्थैरेनादित्यान्तैर्हितसुखाभ्याञ्च योगे, जात्यादिभिर्यस्मात् सजातीयाद्व्यवच्छेदस्तस्मात्, सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वेऽपि सम्बन्धस्य निरूपकात् (१) स्वाम्यादेः। यदुक्तं—

भेद्यभेदकयोः (२) श्लिष्टः सम्बन्धोऽन्योऽन्यमिष्यते।

द्विष्ठो यद्यपि सम्बन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात्॥

महाकविप्रयोगदर्शनेन धुविशेषाणां यत् ढत्वेन विवक्षितं तस्मात् षी स्यादित्यर्थः।

य: सर्व्वस्येति—य: सर्व्वस्य शिवस्य समस्तुल्यः, पूर्व्वेण त्वौ च। य: सर्व्वस्य दक्षिणेन, दक्षिणस्यां दिशि स्थितः, पूर्वेण ढौ च। य: सर्व्वस्य उत्तरा, उत्तरस्यां दिशि स्थितः, पूर्व्वेण पौ च। परे तु षीं नाहुः। य: सर्व्वस्य जगतः उपरि, य: सर्व्वस्य जगतोऽधः, य: सर्व्वस्य जगतः पूर्व्वतः पूर्व्वकालवर्त्ती, य: सर्व्वस्य जगतः पश्चात् उत्तरकालवर्त्ती। पश्चादित्यात्त्येन निपातितम्(३)। एवं पुरस्तात्

---

(१) भेदकात्। (२) विशेष्यविशेषणयोः।

(३) अपरशब्दात् पश्चिमशब्दाद्वा सप्तम्या आत्प्रत्ययः तयोः पश्चादेशो निपात्यः।

उपर्य्यधः पूर्व्वतश्च पश्चात्, यस्याखिलं हितम्।
सुखञ्च, तस्य देवानां वर्य्यस्य, पदयोर्भजे॥

ग्रामस्य, उपरिष्टाद्वृक्षस्य, उत्तराद्ग्रामस्य इत्यादि। एतेषां ग्रहणं दिक्शब्दयोगे प्राप्तपीबाधनार्थम्। कफोणिः कूर्पराद्ध इति उत्सर्गत्वात् पी। यस्य देवस्याखिलं चराचरं हितं मित्रं, यस्याखिलं जगत् सुखं प्रीतिजनकं, तस्य देवस्य पदयोरहं भजे चरणौ सेवे। तस्येत्यवयवावयवित्वसम्बन्धे षी। एवं चैत्रस्य धनं, मैत्रस्य पुत्रः, कायस्य पूर्व्वं, जलस्य घटः, घटस्याभाव इत्यादि। आदिना राहोः शिर इत्यत्र तु अभेदसम्बन्धे षीति। तस्य कीदृशस्य ? देवानां वर्य्यस्य, केनापि(१) गुणेन देवेभ्यः प्रकृष्टस्य। देवानामिति निर्द्धारणे, पदयोरिति ढे षी। एवं "माषाणामश्नीया"दिति भाष्यम्। "न च स्निह्यति कस्यचिदि"ति भट्टिः। "सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषा"मिति भारविः। "नारायणस्यानुकरोति" इत्यादिशिष्टप्रयोगाः। एषु सम्बन्धमात्रविवक्षया षीति परे। यद्यपि ढ इति सामान्येनोक्तं तथाप्यभिधानाद्विशेषतो ज्ञेयम्। यथा—

स्मृत्यर्थदयेशां वा। एषां ढे षी वा स्यात्। विष्णोरध्येति, शम्भोः स्मरति, भक्तस्य दयते दुर्गा, भक्तस्य ईष्टे हरिः, यथेष्टं विनियुङ्क्ते(२) इत्यर्थः। पक्षे विष्णुमध्येतीत्यादि।

कृञो गुणोत्कर्षे। येन धर्म्मेण यद्वस्तु लोके प्रकाशते, स तस्य

(१) अनिर्व्वचनीयेन। (२) सर्व्वाभीष्टं ददातीत्यर्थः।

गुणस्तस्मात् गुणान्तरोत्पादनमुत्कर्ष(१)स्तत्र क्ञो ढे षी वा स्यात्। पटस्योपस्कुरुते पटं वा (२)। सूचनावक्षेपणसेवेत्यादिना मम्।

असन्तापिज्वरि-रोगार्थानां स्वार्थघत्वे। सन्तापि-ज्वरिभिन्नानां रोगार्थानां ढे षी वा स्यात् रोगार्थस्य(३) घत्वे सति। रोगश्चौरस्य रुजति चौरं वा, आमयश्चौरस्य (४) आमयति चौरं वेत्यादि। असन्तापिज्वरीति किं? सन्तापश्चौरं सन्तापयति,ज्वरश्चौरं ज्वरयति। स्वार्थघत्वे किं? नदी कूलं रुजति।

नाट्यादिनाथयोर्हिंसाशिषोः। नाट्यादेर्हिंसायां नाथस्याशिषि गम्यमानायां ढे षी वा स्यात्। चौरस्य नाटयति (५) चौरं वा। नाट्यादिर्यथा—

नाटिश्च क्राथिरुज्जासिर्द्विष्लीञ् शतन्त एव हि।
प्रनि-निप्र-प्रनिभ्यस्तु हनोऽथ पिष्लृरित्यपि॥

नट क भ्रंशे, क्रथ कि वधे, उत्पूर्व्वजस क वधे ताड़ने च। चुरादीनाम् एषां ञ्यन्तनिर्द्देशात् यत्र नाटि क्राथि उज्जासि इति स्वरूपं, तत्रैवायं विधिस्तेन दस्युमनीनटदित्यादौ न स्यात् (६)। द्विषीञ् वैरे शत्ट, चौरस्य द्विषन् चौरं वा। अशतन्तस्य तु चौरं

(१) स च प्रतियत्न इत्युच्यते।
(२) पटो हि शुक्लगुणेन लोके प्रसिद्धस्तस्य वर्णान्तरोत्पादनमुत्कर्ष इति।
(३) रोगवाचकशब्दस्य।
(४) अम क रोगे इत्यस्य रूपम्।
(५) अधःपातयतीत्यर्थः।
(६) अनीनटदित्यत्र ञ्ञो ह्रस्वे नाटीति रूपाभावादित्यर्थः।

२०४ । ज्ञोऽज्ञाने घे ।

(ज्ञः ६।, अज्ञाने ७।, घे ७।) ।

शम्भो र्मुकुन्दे जानीते, भक्त्या जानाति शङ्करम् ।

शम्भुना साधनेन मुकुन्दे प्रवर्त्तते इत्यर्थः, प्रवृत्त्यर्थश्च जानातिः ।

द्वेष्टि । एवं चौरस्य प्रणिहन्ति निप्रहन्ति प्रहन्ति निहन्ति च चौरं वा । धौपिष् ऌ संचूर्णने, चौरस्य पिनष्टि चौरं वा । आशीरभिलषितप्रापणेच्छा, नाथते पुत्रस्य पुत्रं वा । अनयोः किं ? पिनष्टि धानाः (१), वटुरन्नं नाथते, याचते इत्यर्थः ।

पणि-व्यवहृञोर्व्यवहारे । व्यवहारोऽत्र द्यूत-क्रयविक्रयौ । शतस्य पणते व्यवहरति च शतं वा (२) । व्यवहारे किं ? शलाकां व्यवहरति, गणयतीत्यर्थः ।

दिवस्त्वगेस्तु नित्यम् । व्यवहारे सगेर्दिवधोर्ढे षौ वा स्यात्, अगेस्तु नित्यम् । शतस्य प्रतिदीव्यति (३) शतं वा । अगेस्तु शतस्य दीव्यति । व्यवहारे किं ? विष्णुं दीव्यति, स्तौति इत्यर्थः ।

स्मृत्यर्थादीनां भावे । भावत्यान्तानां स्मृत्यर्थादीनां ढे षौ नित्यं स्यात् । मातुः स्मर्य्यते, विष्णोः स्मृतं, भक्तस्य दय्यते हरिणा, भक्तानामीश्यते शम्भुना, शतस्य प्रतिदीव्यते चैत्रेण (४) ।

२०४ । ज्ञो । न ज्ञानमज्ञानं तस्मिन् । शम्भोरित्यादि । मुकुन्दे

---

(१) धाना भृष्टयवे स्त्रियामित्यमरः, स्त्रीभूम्नि ।

(२) पणते द्यूते प्रतिजानीते, व्यवहरति क्रीणाति विक्रीणीते वा इत्यर्थः ।

(३) पणते इत्यर्थः ।

(४) एषूदाहरणेषु सकर्म्मकाणामपि स्मरतीत्यादीनां भावप्रत्ययान्तानामनुक्ते कर्म्मणि नित्यं षष्ठीति ।

३०५। तृप्त्यर्थानां वा।

(तृप्त्यर्थानां ६।।।, वा।१।)।

शृङ्गारस्य हरिस्तृप्तः, पूर्णः शान्तेन शङ्करः।

३०६। ढघे कृत्यव्यक्युक-क्तवतु-खलर्थक्तोच्छत्रान-वसु-शीलार्थतृन्-भव्यर्णार्थणिनि।

(ढघे ७।, कृति ७।, अ-व्य कि उक क्तवतु खलर्थ क्त उत् शतृ आन वसु शीलार्थतृन् भव्यऋणार्थ णिनि ७।)।

विष्णौ शम्भुरयम् इति बुद्ध्या प्रवर्त्तते, तत्प्रवृत्तौ शम्भोः साधनत्वाद्धत्वम् (१)। प्रमात्मकज्ञानस्य वर्ज्जनात् सर्पिषो जानीते इत्यादौ भ्रान्त्यर्थेऽपि स्यात्, भ्रमस्य ज्ञानत्वेऽपि प्रमाभिन्नत्वात्। इदं विकल्पयन्ति परे। तन्मते शम्भुना मुकुन्दे जानीते इत्यपि। अज्ञाने किं? भक्त्या जानाति शङ्करम् इत्यत्र प्रमात्मकत्वान्न स्यात्।

३०५। तृप्त्य। तृप्तिरर्थो येषां ते तेषाम्। तृप्त्यर्थधोः प्रयोगे घे षो वा स्यात्। शृङ्गारस्येत्यादि। उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः। एवं फलानामलमाशिताः (२), फलैर्येष्वाशितम्भवमिति भट्टिः (४।११)।

३०६। ढघे। ढश्च घश्च तत्तस्मिन्। खलः अर्थ इव अर्थो यस्य सः। शीलमर्थो यस्य स,स चासौ तृंश्चेति सः। भव्यश्च ऋणश्च

---

(१) अत्र कार्त्तिकेयः—"मुकुन्दाधिकरणकशम्भुज्ञानस्य हदृत्वात् मुकुन्दविषयकज्ञानाभावः, अतोऽत्र अज्ञानार्थज्ञाधातोः शम्भुरेव साधनम्, किन्त्वेतज्ज्ञातोः प्रसिद्धातिरिक्तार्थविषयकत्वमिति। अतएवोक्तं प्रवृत्त्यर्थस्य जानाति"रित्याह।

(२) फलैरलमत्यर्थमाशितास्तृप्ता इत्यर्थः, आ अश कर्त्तरि क्तः। भट्टौ ७।२८।

व्यादिवर्जे कृति प्रयुज्यमाने ढे घे च षी स्यात्।

जगतां कारकः कृष्णः कृतिर्मुररिपोरियम्।

ते, ते अर्थौ यस्य स, स चासौ णिंश्चेति सः। पश्चात् व्यश्च किश्च उकश्च तावतुश्च खलर्थश्च तृश्च उश्च शतृश्च आनश्च वसुश्च णीलार्थ-तृंश्च भव्यर्णार्थणिंश्च तत्। न तत् अतत् तस्मिन्।

जगतामिति—कृष्णो जगतां चराचराणां कारकः कर्त्ता, जगतामिति ढे षी। इयं पृथिव्यादिचराचरमयी सृष्टिर्मुररिपोः कृतिरुत्पाद्या, कृधोर्ढे क्तिः, मुररिपोरिति घे षी। पूर्व्वसूत्राद्वानुवर्त्त्य तस्य व्यवस्थावाचित्वात् "धायैरामोदमुत्तमं" (१) "बुद्धि-पूर्व्वं ध्रुवं न त्वा राजकृत्वा पिता खल"(२)मित्यादौ न स्यात्।

सृष्ट्वेत्यादि। कः पुरुषः हरिं संस्तुवन् सन् अर्थितं वाञ्छितं न ईयिवान् प्राप्तवान्? अपि तु प्राप्तवानेव। हरिं कीदृशम्? एतज्जगत् सृष्ट्वा दधिं धारयन्तम्। सृष्ट्वेति क्त्वाच्त्यश्चिस्त्वादव्ययत्वम्। एवं घटं कर्त्तुं, पयः पायं पायं, विप्रं प्रस्थाप्य गत इत्यादि। दधिमिति धाधोः क्विः, द्विरालोपश्च, हरिविशेषणत्वात् ढम्। पुनः कीदृशम्? एतत् जगत् घातुकं संहरन्तम्, मृधो उकः। पुनः कीदृशम्? अर्व्वकान् उन्नीतवन्तं, स्वर्गं प्रापितवन्तम्, उत्पूर्व्वेनीधोः

---

(१) भट्टौ ६।७८। धाय इति श्वसव्यधेनेति ण प्रत्ययः। धायैः धारयद्भि रित्यर्थः। अत्र धायैरिति व्यादिवर्ज्जे कृति प्रयुज्यमानेऽपि आमोदमित्यत्र न षष्ठी।

(२) भट्टौ ६।१२०। त्वं दुष्टचरितं त्वा त्वां पिता दशरथो यत्र राजकृत्वा राजानं न कृतवान् तद्बुद्धिपूर्व्वं ध्रुवं खलत्वविज्ञानपूर्व्वमेवेति तत्रास्य भरत-व्याख्या। अत्र राजकृत्वेति कृनिप् योगेऽपि त्वा इति न षष्ठीति।

व्यादौतु—स्पृष्ट्वा दधिं शारुकमेतदर्च्चकान्
उन्नीतवन्तं, यतिभिः सुदर्शनम्।
ज्ञातं, हरिं, जिष्णुरघानि संस्तुवन्
मुदं दधानोऽर्थितमीयिवान् न कः॥
शं दाता हृत् कदागामी दायी मोक्षस्य शिवः।

क्तवतुः। पुनः कीदृशम्? यतिभिर्जितेन्द्रियैः सुदर्शनम्, अनायासेनालोकनीयं, दृशधोः खलर्थोऽनः। एवं "पापिना दुष्करो धर्म्मः सुकरो धार्म्मिकेण स" इत्यादि। "कोषदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्कर"मित्यत्र तु सम्बन्धमात्रविवक्षायां षी, नञा निर्द्दिष्टस्यानित्यत्वाद्वा। पुनः कीदृशं? यतिभिर्ज्ञातं, ज्ञाधोर्ढेऽतीते क्तः। एवं त्वया ज्ञातो, मया ज्ञात इत्यादि। पुरुषः कीदृशः? अघानि पापानि जिष्णुः, पापस्याभिभवनशीलः, जिधोः ष्णुक्। एवं धनं गृध्नुः, सुखमिच्छुः, शास्त्रं विन्दुः, कन्यामलङ्करिष्णुरित्यादि। "तव सर्व्वगतस्य सम्प्रति क्षितिपः क्षिप्नुरभीषुमानिव," "सत्यस्य वक्ता नरकस्य जिष्णु"रिति तु सम्बन्धविवक्षायां षी, नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वाद्वा। हरिं संस्तुवन्, स्तुधोः शतृ (१)। पुनः कीदृशः? मुदं दधानः, हर्षं धारयमाणः, धाधोः शानः। आन इत्यनेन कानस्यापि ग्रहणात् चक्राणो जगतीं हरिरित्यादि। अर्थितं न ईयिवानिति इनधोः क्वसुः। शिवः कदा हृत् हृदयमागामी, आगमिष्यति अर्थान्मम। गमधोर्भविष्यति णिन्। शिवः कीदृशः? शं दाता

---

(१) सत्स्यमानयोगेऽपि निषेधः, तेन हरिं स्तोष्यन् स्तोष्यमानो वा यातीति दुर्गादासः।

३०७। कामुक सड्डार्थक्तेन।

(कामुक—सत्डार्थे क्तेन २।)।

कामुकशब्देन वर्त्तमानडयो र्विहितेन क्तेन च योगे ढे घे ष षी स्यात्।

यो लक्ष्म्याः कामुको ज्ञातः सतां तस्येदमासितं।

अंशशब्दो मोक्षार्थः तथाच वदन्ति अं बुधाः श्रेयः शातने ग्रा निगद्यते इत्येकाक्षरकोषः। तथाच श्रेयोदानशील इत्यर्थः। दाधोः शीलार्थे ट्टन्। अतएव शिवो मोक्षस्य दायी, मुक्तिरूपधनं ददातु अर्थान्महम्। मोक्षस्य ऋणत्वमुपचारात्। आवश्यके णिन्यपि निषेध इति कश्चित्। यथा अंशं हारी दायाद इति। अंशस्य हारीत्यन्यः।

न चतुमर्थणके प्रायः। चतुमर्थविहितो यो णकस्तस्मिन् प्रयुज्यमाने ढ षी न स्यात् प्रायः। मुनीनां विपिने भक्तं भोजको याति माधवः। मुन्यन्नं भोक्तुं गच्छतीत्यर्थः। प्राय इति किं ? वर्षशतस्य पूरको जीवति, पुत्रपौत्राणां दर्शकोऽस्तीत्यत्र न निषेधः। यस्य ढस्योक्तानुक्तत्वव्यवहारस्तत्रैव षी, तेन साधु पाचक इत्यादौ षी न स्यात्।

३०७। कामुक। सञ्च डञ्च ते, तेऽर्थौ यस्य सः, स चासौ क्तश्चेति सः, कामुकश्च सड्डार्थक्तश्च तत्तेन। यो लक्ष्म्या इत्यादि —यः श्रीकृष्णो लक्ष्म्याः कामुकः लक्ष्मीं कामयते, यः सतां ज्ञातः धीरैर्ज्ञायते। ज्ञाधोः ज्ञार्चेच्छार्थेत्यादिना वर्त्तमाने क्तः। तस्य इदमासितं तेनात्रोपविष्टम्। आसधीर्भ्रौव्यगतीत्यादिना

३०८। ल्यभावक्तास्त्र्यणकसढे घे वा।

(ल्य—सढे ७, घे ७, वा ।१।)।

ल्ये भावार्थ-क्ते स्त्रीविहितं अं णकञ्च हित्वा अन्यत्र सढे घे षी स्याद्वा।

वर्त्तमाने ङे क्तः। एवमिदमेषामुपगतम्, इदमेषां भुक्तम् अन्नस्य इत्यादि। पूर्व्वेणाप्राप्ते विधिः।

न शीलितादिना वा तु कान्तेन। शम्भुना शीलितः, हरिणा रक्षित इत्यादि। प्रजाभिः कान्तः प्रजानां वा। तथाच "कान्तो हरिश्चन्द्र इव प्रजानाम्" इति।

३०८। ल्य। भावे क्तः भावक्तः, अञ्च णकञ्च तत्, स्त्रिया-मणकं स्त्र्यणकं, न स्त्र्यणकं अस्त्र्यणकं, ढेन सह वर्त्तमानं स-ढम्, अस्त्र्यणकञ्च तत् सढञ्चेति तत्, ल्यश्च भावक्तश्च अस्त्र्यणकसढञ्च तत्तस्मिन्। ल्यस्तव्यादिः। त्वयेत्यादि—त्वया स कृष्णोऽर्च्चनीयः मम च स कृष्णोऽर्च्चनीयः पूज्य इत्यर्थः। अर्च्चधोर्ढे घ्यण्। द्वयेन विकल्पो दर्शितः। एवं कर्त्तव्यं करणीयं तव त्वया वा इत्यादि। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ल्ये यत्र घढयोः षीसम्भावना तत्र द्वयोर्न स्यात्। तेन क्रष्टव्या ग्रामं शाखा कपिना, नेतव्या ग्राम-मजा नरेण, अनुशिष्यः शिष्यो धर्म्ममुपाध्यायेन, कां दिशं गन्तव्यं मया इत्यादौ न स्यात्। यत्र तु ढमात्रे षीसम्भावना तत्र पूर्व्वे-णैव, तेन गेयो मानवकः साम्नामिति, गायतीति गेयः, घे यो वक्तव्यः। यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा अत्र स्नातं स्नानं कृत-

३०९। स्वामीश्वराधिपति दायाद साक्षि प्रतिभू प्रसूत कुशलायुक्त निपुण साधु सुजर्थैर्नादरे ष्णी च।

(स्वामि—सुजर्थैः ३॥, नादरे ७, ष्णी ।१।, च ।१।)।

स्वामी मुकुन्दः सर्व्वेषां, साक्षी सर्व्वेष्वधोक्षजः।
निश्यङ्कस्विरणु गोप्योऽपत्ये मातृरुदत्यजम्॥

हरिरित्यादावुभयोर्द्वयोः पूर्व्वेण षी। एकक्तौति किं? ओदनस्य पाको ब्राह्मणानाञ्च प्रादुर्भावः (१)।

३०९। स्वामी। सुजर्थ इवार्थौ येषां ते तैः। स्वाम्यादिभिः सुजर्थत्यान्तैश्च योगे क्रियाया अनादरे गम्यमाने च षीष्ण्यौ स्याताम्।

स्वामी मुकुन्द इति। प्रयोगद्वयेन षीष्ण्योर्विकल्पो दर्शितः। एवं सर्व्वेषां सर्व्वेषु वा ईश्वरः अधिपतिर्दायादः (२) प्रतिभूः (३) प्रसूतः (४)। कुशलायुक्ताभ्यां तात्पर्य्येऽभिधानं, तेन शिवार्च्चायां शिवार्च्चाया वा कुशल आयुक्तो वा भक्तस्तत्पर इत्यर्थः। अन्यत्र कलासु कुशलः, रथेष्वायुक्तोऽश्वः निबद्ध इत्यर्थः। निपुणसाधुभ्यां पूजायां ष्णी, अपूजायां षी एवाभिधानात्। मातरि साधुर्निपुणो वेति पूजायाम्। अपूजायां तु पितुर्द्रोहस्य निपुणः साधुर्वा पुत्त्रः।

---

(१) यत्र त्वनेकस्य क्तः प्रयोगे कर्त्तृकर्म्मसम्बन्धो द्वयोरपि क्ततोर्द्दृश्यते, नियमो भवत्येव तत्रापि, गवां रक्षा दोहो गोपेने"ति संक्षिप्तसारे कारकपादे १८२ सूत्रे गोयीचन्द्रः।

(२) कृष्णो यादवेषु यादवानां वा दायादः। दायादो ज्ञातिः।

(३) नैतत्रैतस्य प्रतिभूः, लग्नकाः प्रतिभुव इत्यमरः, जामिन् इति भाषा।

(४) तस्य तत्र वा प्रसूतः।

३१०। कालभावाधारं ङं प्ती।

(काल-भाव-आधारं १।, ङं १।, प्ती।१।)।

सामीप्याश्लेषविषये व्याप्त्याधारश्चतुर्व्विधः।

निश्यङ्क इति। गोप्योऽजं विष्णुं निशि रात्रौ त्रिस्त्रीन् वारान् अगुः प्राप्तवत्यः। अह्नो दिवसस्य त्रिरगुः। द्वयेन षीप्त्यौ दर्शिते। एवं रात्रौ रात्रेर्वा पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते। धाच्त्योऽपि सुजर्थस्तेन कतिधा रात्रौ रात्रेर्वा भुङ्क्ते इत्यादि। कालाङ्डादेर्वाभिधानात् कांस्यपात्र्यां द्विर्भुङ्क्ते, पञ्चकृत्वो रात्रिं भुङ्क्ते इत्यादौ न स्यात्। अपत्ये रुदति, मातुः क्रोशन्त्याः, रुददपत्यं क्रोशन्तीं मातरमनादृत्य वारंवारं गता इत्यर्थः। क्रोशन्त्या इत्यध्याहार्य्यम्। रुददित्यस्यैव लिङ्गविभक्तिव्यत्ययेनान्वय इत्येके।

पश्यतोहर इत्यत्र संज्ञात्वान्नित्यं षी, न तु प्तीत्येके। त्वां मामन्तरा स्वामी, साधुर्विप्रो मातरं प्रति, निपुणो मातरं परि, त्वया सह स्वामी, तुल्यो गोभिः स्वामी, तुल्यो गवां स्वामीत्यादौ तु पूर्व्वविप्रतिषेधेन द्वयादय एव स्युः। अन्ये तु प्रत्यादौ द्वेरव नान्या क्तिरित्यर्थे सूत्रयित्वा (१) वृत्तं वृत्तं प्रति कुसुमानि सन्ति, देवदत्तं प्रति कुप्यति, त्वां प्रति स्वामी, मद्वचनं प्रति साक्षी, केशान् प्रत्युत्सुक इत्युदाहरन्ति।

साध्वसाधुभ्यां प्ती। आभ्यां योगे प्ती स्यात्। साधुः कृष्णो मातरि, असाधुर्मातुले। नियमार्थमिदम्।

३१०। काल। कालश्च भावश्च आधारश्च तत्। कालः

---

(१) "द्वितीया वर्ज्जं नान्या विभक्तिः प्रत्यादौ" विति कारकपादे २०० क्रमदीश्वर सूत्रम्।

रेमे शरदि गोविन्दो गोपीभिरुदिते विधौ ।
कालिन्द्यां, कानने, केलौ कुशलः, सकले स्थितः ॥

चणदण्डमुहूर्त्तादिः । प्रसिद्धकालक्रियाद्वारेण क्रियान्तरस्याप्रसिद्धं कालं येन साधनभूतेन वक्ता लक्षयति स इह भावः । परे तु यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते स इह भावः । अत्र क्रियाशब्देन सह सामानाधिकरण्ये क्रियाश्रय एव साधनभूतः । यथा दुह्य-मानासु गोषु यज्ञदत्तो गतः दुग्धास्वागत इत्यादि । अत्र अतीत-गमनक्रियाद्वारेण दोहनादिक्रियाश्रयेण साधनभूतेन दोहनादि-क्रियान्तरस्याप्रसिद्धवर्त्तमानादिकालं वक्ता लक्षयतीति स दोह नादिक्रियाश्रयो भाव इत्यर्थः (१)। असामानाधिकरण्ये क्रिया-शब्द एव साधनभूतः। यथा गोदोंहे गत इत्यादि । भुञ्जाने चैत्रे मैत्रो भुङ्क्ते इत्यत्र एकस्याः क्रियायाः सम्बन्धिभेदाद्भेदः(२) । कलायमानेष्वास्त्रेषु चैत्रो गतः, पक्वेष्वागत इत्यत्र कलाय इव मानं येषां ते तेषु, क्रियान्तराभावात् सत्स्वित्यध्याहार्य्यम् । एवं धने सुखं, धने सति सुखं भवतीत्यर्थः (३) ।

---

(१) तर्कवागीशस्यैषा लिपिः सङ्गता लिपिकरप्रमादप्रसूता-वेति (३) चिह्नित-टिप्पनीमालोच्य सुधीभिश्चिन्त्यमिति ।

(२) तेन क्रियान्तरस्येत्युक्तिर्नासङ्गतेति भावः ।

(३) अत्र सूत्रे कार्त्तिकेयसिद्धान्तः—"कालभावयोः सप्तमी"ति कलापसूत्रम् । अस्य व्याख्याने दुर्गसिंहः—अधिकारात् विशेषणमनुवर्त्तते, विशेषणभूतयोः कालभावयोर्वर्त्तमानाल्लिङ्गात् सप्तमी भवतीति व्याख्याय शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदाः, गोषु दुह्यमानास्वागतः । कालभावयोरिति किम् ? यो जटाभिः स भुङ्क्ते इत्युदाहृत्य यो भोक्ता स देवदत्त इति साहचर्य्याद्वा, प्रसिद्धा क्रियैव हि विशेषण-मित्याह । अस्य टीकायां त्रिलोचनः,......विशेषणं व्यवच्छेदकं, तच्च प्रसिद्धमेव,

भवति नाप्रसिद्धं न हि स्वयमसिद्धः परस्य विशेषणं भवतीत्याह प्रसिद्धेत्यादि। भावः क्रियापर्य्याय इत्याह।

एतेन क्रियावाचकपदद्वयस्य यत्र विशेषणविशेष्यत्वमवगम्यते, तत्र विशेषण-क्रियावाचकपदात् सप्तमीति प्रतीयते। तद्यथा—दुह्यमानासु गोषु गत इत्यत्र अनिरूपितगमनकालस्य विशेष्यस्य गोदोहनकालविशेषणं प्रसिद्धम्, इतर-व्यावर्त्तकत्वात्। अत्र इतरव्यावर्त्तकमेव विशेषणम्। ततश्च गमनदोहन-वाचकयोर्गतदुह्यमानयोरप्रसिद्धप्रसिद्धकाल-वर्त्तमानयोर्विशेष्यविशेषणयोर्विशेषणी-भूतात् दुह्यमानपदात् प्रसिद्धकालवर्त्तमानात् सप्तमीति, तत्पदसाहचर्य्यात् तेन सह सामानाधिकरण्याच्च गोष्वित्यादिषु सप्तमीति। गमनवाचकपदस्य सम्बन्धे इतरव्यावर्त्तकत्वेन दुह्यमानस्य विशेषणत्वं, गवादेः सम्बन्धे च समानाधिकरणत्वेन तस्य विशेषणत्वमिति। क्वचिद्विशेषणस्य लिङ्गमपि विशेष्येणावधार्य्यते इति स्वरसादिति वाक्यार्थः।

अतोऽनेनैतद्व्याख्यानेन यस्य च भावेन भावलक्षणमिति पाणिनिसूत्रं न वक्तव्यमिति। स्वमते एतन्मतैकवाक्यतया विशेषपरतया वा विशेषणभूतयोः कालभावयोः सप्तमीति बोध्यम्। विशेषणत्वे तृतीयाप्राप्तौ तदपवादिकेयमिति। अतएव पञ्चम्यां व्रतं कुर्य्यादित्यादिषु वैदिकक्रियानिमित्तस्य कालविशेषस्य शुचि-तत्कालजीवित्वेनाधिकारिविशेषणीभूतस्य अन्ते या सप्तमी सा नाधिकरणे, यो जटाभिः स भुङ्क्ते इतिवत् कालविशेषणत्वेन तद्बाधकतृतीयाप्राप्तेः, किन्तु कालभा-वयोः सप्तमीत्यनेन तद्बाधिका पुनः सप्तमी विधीयते, शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदा इतिवत्। अतः कर्त्तृविशेषणीभूतस्यापि कालस्य सप्तम्या वैदिकक्रियानिमित्तत्वे-नोल्लेख इति स्मार्त्तभट्टाचार्य्यचरणाः।......

यस्य च भावेन भावलक्षणमिति केनचिदुक्तमिति रामानन्दः। पूर्व्वमतैक-वाक्यत्वादस्यायमर्थः—यस्य क्रियावाचकशब्दस्य भावेन क्रियया अर्थात् प्रसिद्धकाल-क्रियया दोहनादिक्रियया भावलक्षणं क्रियान्तरलक्षणम् अर्थात् अप्रसिद्धकाल-क्रियान्तरं गमनादिक्रियान्तरं लक्ष्यते, कर्म्मण्यनट्, स क्रियावाचकशब्दो भाव इत्यर्थः। अथवा यस्येति कृद्योगे कर्त्तरि षष्ठी, भावेनेति करणे तृतीया, ततश्च येन क्रियावाचकशब्देन क्रियया करणभूतया भावलक्षणमित्यादि व्याख्यात-व्यम्। यथा गोषु दुह्यमानास्वागत इत्यादौ यस्य दोहनक्रियावाचकशब्दस्य क्रियया दोहनादिप्रसिद्धकालक्रियया क्रियान्तरं गमनाद्यप्रसिद्धकालक्रियान्तरं लक्ष्यते, स दोहनादिक्रियावाचकदुह्यमानशब्दो भावस्तत्र सप्तमी, तद्विशेष्यत्वात्

आध्रियन्ते परम्परया क्रिया यत्र स आधारः, षढाश्रय इति यावत् (१) । यदुक्तं—

"कर्त्तृकर्म्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् ।
उपकुर्व्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं मतम् (२) ॥"

स चतुर्व्विध इत्याह सामीप्येत्यादि । सामीप्यं समीपत्वं, तेन एकः सामीपिक (३) आधारः, यथा नद्यां घोषः प्रतिवसति इत्यत्र

तेन सह सामानाधिकरण्यात् तस्मात्तच्चर्य्यांद्वा गोष्वित्यादिषु सप्तमीति । अतएव विधौ उदिते इत्यत्र विधोरुदयक्रियया क्रियान्तरं गोविन्दस्य रमणक्रिया लक्षिता इत्यर्थः सिद्धो भवतीति स एवाह ।

दुर्गसिंहोऽप्येवम् । दुर्गादासविद्यावागीशोऽपि "अत्रोदितशब्दस्य उदयक्रिया-वाचकतयाऽधिकरणत्वात् सप्तम्यन्तत्वे तद्विशेष्यस्य विधोरपि सप्तम्यन्तत्वमि"त्याह । अनुभूतिस्वरूपाचार्य्येणापि क्रियालक्षणं भाव इत्युक्त्वा यस्य प्रसिद्धक्रियया अप्रसिद्धक्रियालक्षणं क्रियावबोधनं भाव इति व्याख्याय वर्षति देवे चौरो यातः, पतत्यंशुमालिनि पतितोऽरातिरित्युदाहृतमेव ।

एतेन "प्रसिद्धकालक्रियाद्वारेण क्रियान्तरस्याप्रसिद्धं कालं येन साधनभूतेन वक्ता लक्षयति स इह भावः । तत्र क्रियावाचकशब्देन सह सामानाधि-करण्ये क्रियाश्रय एव साधनभूतः, यथा देवदत्तेन दुह्यमानासु गोषु यज्ञदत्तो गत इत्यादौ अतीतगमनद्वारेण दोहनादिक्रियाश्रयेण साधनभूतेन गवा दोह-नादिक्रियान्तरस्याप्रसिद्धं वर्त्तमानादिकालं वक्ता लक्षयति, स दोहनादिक्रिया श्रयो गवादिर्भाव इत्यर्थः । असामानाधिकरण्ये क्रियाशब्द एव भावः । यथा गोदोहे गत इत्यादि । उदाहरणेऽपि उदिते विधौ विधोरुदयक्रियानन्तरम्, अनेन विधाविति सो. उदित इति तद्विशेषणत्वात् सीति तर्कवागीशभट्टाचार्य्यमतं मया नावगम्यमित्याह ।

(१) आध्रियन्ते तिष्ठन्ति । षढाश्रयः—कर्त्तृस्थक्रियाद्वारेण कर्त्तुस्तथा कर्म्मस्थ-क्रियाद्वारेण कर्म्मण आश्रय इत्यर्थः ।

(२) कर्त्तृकर्म्मान्यतरद्वारा क्रियाश्रयत्वमधिकरणत्वमित्यर्थः ।

(३) समीपदेशस्याधारत्वविवक्षया समीपे भव इत्यर्थः ।

जले घोषस्य वासानुपपत्त्या नदीशब्देन तत्समीपं तीरमुपलक्ष्यते। एवं गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्त इत्यत्र गङ्गाशब्दो वाचको लक्षकश्च वक्तृतात्पर्य्यात्। युगपद्वृत्तिद्वयविरोधान्नैवंविधः प्रयोग इति भट्टः। सामीपिकस्य औपश्लेषिकत्वेनैव सिद्धे पृथगुपादानं, लक्षणया ज्ञेयपदार्थस्याप्याधारत्वज्ञापनार्थं, तेन अङ्गुल्यग्रे करिशतमित्यत्र अङ्गुल्यग्रनिर्द्दिष्टस्याप्याधारत्वमिति (१)।

आश्लेषः संयोगः, पृथक्सिद्धयोः सम्बन्ध इत्यर्थः, तेन एक औपश्लेषिक आधारः। यथा कटे आस्ते, स्थाल्यामोदनं पचति, वने सिंहः प्रतिवसतीत्यादि।

विषयो ह्यनन्यत्रभाव-बोध्याश्रयणीयोपस्थानीयादिः, तेन भव एको वैषयिक आधारः। यथा आकाशे शब्दो जायते, धर्म्मे वेदाः प्रमाणं, तीर्थे वसति (२) गुरौ वसति (३) इत्यादि। आकाशशब्दयोरविनाभावसम्बन्धः। एवं धर्म्मवेदयोर्बोध्यबोधकभावसम्बन्धः। तीर्थवासयोराश्रयाश्रयिभावसम्बन्धः। गुरुशिष्ययोरुपास्योपासकभावसम्बन्ध इति सर्व्वत्रास्य विषयता।

व्याप्तिः साकल्येनाभिसम्बन्धः, तेन एकोऽभिव्यापक (४) आधारः, यथा तिलेषु तैलमित्यादि। यद्यपि तिलतैलयोः संयो-

---

(१) अङ्गुलिनिर्द्दिष्टस्य करिशतस्याधारत्वमङ्गुल्यामित्यर्थः।

(२) दूरगमनेऽपि तीर्थमाश्रयं कृत्वा वसतीत्यर्थः।

(३) गुरुमुपजीव्य सेवमानो वसतीत्यर्थः।

(४) अभिव्याप्य तिष्ठतीत्यर्थः।

३११। अधिक्लेशार्थोपाधिभ्यां।

(अधिक-ईश-अर्थ-उप-अधिभ्यां३॥)।

अधिकार्थेनोपेन स्वाम्यर्थेनाधिना च योगे म्नी स्यात्।

गुणा उप परार्द्धे स्युर्विष्णोरधि हरौ सुराः।

गादौपश्लेषिकत्वेनैव सिद्धिस्तथापि देशविभागाभावात् (१) संयोगव्यवहारो नास्तीति पृथगुपादानमिति।

रेमे इत्यादि। गोविन्दः शरदि शरत्काले गोपीभिः सह रेमे क्रीड़ितवान्। उदिते विधौ विधोरुदयक्रियानन्तरम्। अनेन विधाविति म्नी, उदित इति तद्विशेषणत्वात् म्नी।

यदुक्तं—

विशेष्यस्य हि यल्लिङ्गं विभक्तिवचने च ये।

तानि सर्व्वाणि योज्यानि विशेषणपदेष्वपीति॥

कालिन्द्यां यमुनासमीपे, कानने वनैकदेशे, केलौ क्रीड़ाव्यये कुशलो निपुणः, सकले सर्व्वमभिव्याप्य स्थितः (२)। परे तु वैषयिकत्वेन सिद्धत्वात् (३) कालस्य पृथगुपादानं भावस्य ङसंज्ञाञ्च न कुर्व्वन्ति।

३११। अधि। अधिकश्च ईशश्च तावर्थौ ययोस्तौ, उपश्च अधिश्च

---

(१) यत्रैकस्मिन् देशे सम्बन्धो देशान्तरे तदभावः प्रतीयते, तत्रैव संयोगव्यवहारादित्यर्थः।

(२) केलौ कुशलः सकले स्थितः गोविन्दः शरदि विधौ उदिते कालिन्द्यां कानने गोपीभिः सह रेमे इत्यन्वयः। तर्कवागीशेन तु सूत्रनिर्द्देशानुसारेण व्याख्यातम्।

(३) अधिकरणं नाम त्रिप्रकारम्, व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति भाष्यम्।

३१२। ढेनार्थात्। (ढेन ३।, अर्थात् ५।)।

ढेन योगे निमित्तात् मो स्यात्।

वस्त्रेषु रजकमवधीत् कृष्णः।

तौ, अधिकेशार्थौ च तौ उपाधी चेति तौ ताभ्याम्। गुणा इत्यादि— उपशब्देनाधिकार्थो द्योत्यते। विष्णोर्गुणा उप परार्द्धे स्युः, परार्द्धादप्यधिकाः स्युरित्यर्थः। एवमुप खार्य्यां द्रोण (१) इत्यादि। ईशः स्वामी, स च स्व-सापेक्षः (२) तथा च यस्य स्वामी यस्य स्वं ताभ्यामेव पर्य्यायेण मो, स्वस्वामित्वसम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वात्। सुरा अधि हरौ हरिस्वामिका इत्यर्थः। एवमधि सुरेषु हरिः, सुराणां हरिः स्वामीत्यर्थः। एवम् अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः, अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यादि।

३१२। ढेना। अर्थशब्दोऽत्र निमित्तार्थ इत्याह निमित्तादिति। यन्निमित्तिका क्रिया तस्मादित्यर्थः। वस्त्रेष्विति—रजकवधो हि वस्त्रनिमित्तक एव। एवं—

चर्म्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्।
बालेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्पलको हतः॥ इति।

सीमा अण्डकोषः, पुष्पलको गन्धमृगः। अर्थात् किं?

अत्र कैयटः आद्यास्त्रयोभेदास्तद्भेदानान्त्यानन्त्यमित्याड्डरिति। व्यापकौपश्लेषिकभिन्नत्वं वैषयिकत्वम्। तथाच—"एतदतिरिक्तं सर्व्वं वैषयिक"मिति लघुशब्देन्दुशेखरः।

(१) द्रोणपरिमाणं खारीपरिमाणादधिकमित्यर्थः।

(२) स्वामित्वं हि स्वत्वमपेक्षते इत्यर्थः।

खड्गेन रजकं हन्ति । ढेन किं ? वस्त्रेण रजको मृतः । हेतौ त्राां प्राप्तायां विधिः । तादर्थ्ये च्या बाधकमिति कश्चित् । (१)

---

(१) "निमित्तात् कर्म्मसंयोगे" इति पाणिनीयवार्त्तिकम् । "क्रियाफलमिह निमित्तत्वेन विवक्षितम् । यत् क्रियायाः प्रयोजकं यदर्थः क्रियारम्भस्ततो हेतावित्ति तृतीयायां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । तस्य निमित्तस्य यदि कर्म्मणा संयोगः सम्बन्धस्ततो भवेत् । वेतनेन धान्यं लुनातीति सप्तमी न भवति, वेतनस्य धान्येन संयोगाभावा"दिति कैयटः ।

"निमित्तमिह फलं, योगः संयोग-समवायात्मक" इति सिद्धान्तकौमुदी ।

"हन्तेः कर्म्मण्युपष्टम्भात् प्राप्तुमर्थे तु सप्तमीम् । चतुर्थीबाधिकामाहुर्व्याख्यातुरिवाभटा इति भर्त्तृहरिस्वरसात् चर्म्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यत्र चर्म्म प्राप्तुं द्वीपिनं हन्तीत्यर्थः । वित्ताय विप्रं हन्तीत्यादौ हन्तेः कर्म्मणि विप्रादौ संयुक्तमपि वित्तादिकं न तदुपष्टब्धं दन्तकेशत्वगादिष्वेव प्राणिनामुपष्टम्भाख्यसंयोगस्योपगमात् । मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय सिंहं निहन्ति भुजविक्रमसूचनाय । का नीतिरीतिरियतो रघुवंशवीर शाखामृगे जरति यत्तव बाणमोक्षः ॥ इत्यादौ तु करिण्युपष्टब्धमपि मुक्ताफलं प्राप्तुमिति नार्थः किन्त्वाहर्त्तुमित्यादी"ति शब्दशक्तिप्रकाशिकायां जगदीशः । लघुशब्देन्दुशेखरमतेऽपि मुक्ताफलायेत्यत्र क्रियार्थोपपदस्येति (अनुक्तचतुमनढात्) ४र्थी । मुक्ताफलान्याहर्त्तुमित्यर्थः ।

"मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय इत्यादयोऽपप्रयोगाः । अथवा मुक्ताफलेषु करिणं हरिणं पलेषु इत्येव पाठ" इति दुर्गादासः ।

"निमित्तात् कर्म्मसंयोगे" इत्यनुशासनात् यत्किञ्चित्कर्म्मप्रकारकबोधजनकधातुप्रयोगो नियामकः । सकर्म्मकधातौ कर्म्मबोधकपदसमभिव्याहारेण कर्म्मप्रकारकबोधजनकता, यथा चर्म्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादाविति कारकचक्रम् ।

अत्र माधवीटीका—निमित्तात् कर्म्मसंयोग इति लक्षणस्योक्तव्याख्यायां वस्त्रेषु रजकमवधीत् कृष्ण इति वोपदेवोक्तोदाहरणमपि संगच्छते, वस्त्रविषययथेष्टविनियोगप्रकारकेच्छाधीनरजककर्म्मक-हननानुकूलकृतिमानित्याकारकस्तत्र बोधः । किन्तु मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलायेत्यादिप्रयोगविरोधः । (अथात्र जगदीशमतमुद्धृतम्, यदस्माभिः प्राग्दर्शितम् ।) तन्मते वोपदेवोक्तप्रयोगविरोधः *** वस्त्रादौ रजकस्य तादृशसम्बन्धाभावात् । जगदीशमतानुसारिणस्तु *** वोपदेवोक्तप्रयोगो न साधुरिति वदन्ति । वस्तुतस्तु सिद्धान्तवागीशमतमेव साधु ।

३१३। क्तेना ढे। (क्तेना ३।, ढे ७।)।

क्तादिन्निति इनिना योगे ढे मी स्यात्। वेदेऽधीती।

३१४। निर्द्धारेऽधिकेन क्रियान्तःकालाध्वनोश्च पीच।

(निर्द्धारे ७।, अधिकेन ३।, क्रियान्तःकालाध्वनोः ७॥, च।१।, पी।१।, च।१।)।

श्रेष्ठं कृपालुष्वकाँदे रुद्रेकादशकेऽधिकम्।

३१३। क्तेना। क्तादिन् क्तेन् तेन। वेदे अधीती इति—अधीतमनेनेत्यर्थे इष्टादित्वात् भावक्तान्तादिन्। किंकर्म्मकमध्ययनमित्याकाङ्क्षायां पश्चात् कर्म्मसम्बन्धः तस्मादनुक्तादनेन मी। मुख्यढग्रहणान्मासमधीती इत्यादौ न स्यात्। क्तेना किं? कृतं पूर्व्वमनेन कृतपूर्व्वी कटम् (१)।

३१४। निर्द्धारे। क्रिययोरन्तः क्रियान्तः, कालश्च अध्वा च तौ, क्रियान्तश्च तौ कालाध्वानौ चेति तयोः क्रियान्तःकालाध्वनोः। निर्द्धारे गम्यमाने अधिकशब्देन च योगे क्रियाद्वयमध्यवर्त्तिकालाध्वनोश्च पीस्यौ स्याताम्।

न चैवमुक्तकारिकाविरोधः, कर्म्मण्युपष्ठ्यादित्यस्य कर्म्मप्रकारकबोधजनकधातुयोगादित्यर्थकरणात् प्राप्तुमर्थे प्राप्तीच्छार्थे, सा चेच्छा फलत्वेन फलवत्त्वेन वा, मुक्ताफलायेत्यादौ मुक्ताफलमाहर्त्तुमित्येवार्थ इति वोपदेवोक्तप्रयोगः साधुरित्यवधेयमिति।

(१) अधीतीति "इष्टादे"रिति, कृतपूर्व्वीति "सपूर्व्वपूर्व्वात्" इति वक्ष्यमाणवार्त्तिकसूत्रद्वयेन इन्। केऽकः स्वो ह्वे तु वा इति सूत्रस्य तर्कवागीशटीका द्रष्टव्या।

मूर्त्त्यष्टकाच्छिवं ध्यायन्, भुञ्जीथा द्वाह्नि वा त्र्यहात् ॥
भूस्थो योजनलक्षेऽर्कं पश्येल्लक्षद्वयाद् विधुम् ।

श्रेष्ठमित्यादि—त्वं शिवं ध्यायन् द्व्यह्नि त्र्यहाद्वा भुञ्जीथा इत्यन्वयः। अत्र ध्यानभोजनक्रिययोरन्तर्व्वर्त्तिकालवाचकात् पौस्थौ दर्शितौ। शिवं कीदृशं? कृपालुषु श्रेष्ठं, अर्कादिरर्केभ्यः (१) श्रेष्ठं, पूर्व्वेण षो च। पुनः कीदृशं? रुद्रैकादशके एकादशरुद्रेषु (२) मूर्त्त्यष्टकात् अष्टमूर्त्तिभ्योऽधिकम्। एकादशानां संघ इत्यर्थे क एकादशकम्, एवमष्टकमिति। भूस्थो जनः योजनलक्षेऽर्कं पश्येत्, लक्षद्वयात् विधुं पश्येत्। अत्र भूस्थिति-दर्शनक्रिययोरन्तर्व्वर्त्त्यध्ववाचकात् पौस्थौ। सर्व्वत्रोदाहरणद्वयेन पौस्थौ दर्शितौ। एवं नराणां नरेषु नरेभ्यो वा क्षत्रियः शूरतमः, गवां गोषु गोभ्यो वा कृष्णा क्षीरिणी, अध्वगानामध्वगेषु अध्वगेभ्यो वा धावन्तः शीघ्रतमाः (३)। अद्य भुक्त्वा द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता, अत्र स्थित्वा क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्यतीत्यादि। निर्द्धारणेऽभिधानात् पौ, न तु सर्व्वत्रेत्यन्ये (४)। परे तु विभक्तवति निर्द्धारणाश्रय एव पौ, न तु षौस्थाविति। यथा श्रौघ्नेभ्यो माथुरा आढ्यतराः; माथुरेभ्यः श्रौघ्ना दीनतरा इत्यादौ श्रौघ्नत्वं न माथुरेषु माथुरत्वं न श्रौघ्नेषु इति विभागात्। निर्द्धारणत्वात् पौसिद्धावपेक्षितक्रियत्वेन

---

(१) आदित्या द्वादश प्रोक्ता इत्युक्तेः।

(२) रुद्राश्चैकादश स्मृता इत्युक्तेः।

(३) नराणामित्यारभ्य त्रिषूदाहरणेषु क्रमात् क्षत्रियत्वं जातिः, कृष्णो गुणः; धावनं क्रिया एभिः सजातीयव्यवच्छेदो दर्शितः।

(४) "क्वचित् पञ्चमी च" इति संक्षिप्तसारसूत्रम् (का—१८७)।

३१५। सीमान्तर्म्मार्गात् प्री चान्ते।

(सीमान्तर्-म्मार्गात् ५।, प्री ।१।, च ।१। अन्ते ७)।

सोमनाथाच्छतं क्रोशाः कृष्णः क्रोशेषु चायुते।
गङ्गायमुनयोर्म्मध्ये कति क्रोशाश्च जाङ्गवी॥

त्वकल्पनात् तस्माच्चशसादिकं भवतीत्याहुः (१)। एवम् अधिक-शब्दयोगे मीं नेच्छन्ति।

प्रसितोत्सुकाभ्यां त्वीस्यौ। आभ्यां योगे त्वीस्यौ स्याताम्। केशैः केशेषु वा प्रसितस्तत्पर इत्यर्थः।

आरादर्थेभ्योऽसत्त्वे ह्रीप्यौ च। अद्रव्ये वर्त्तमानेभ्यो दूरान्तिकार्थेभ्यो ह्रीत्वीपीस्यः स्युः। शम्भोर्दूरं दूरेण दूरात् दूरे वा यः, पापान्निकटं निकटेन निकटात् निकटे वा सः। परे तु मीं नेच्छन्ति। असत्त्वे किं? दूरः पशुः (२)।

३१५। सीमा। सीम्नोरन्तमार्गः सीमान्तमार्गस्तस्मात् (३)। चकारात् मी इत्यस्यानुवृत्तिः, क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तत इति न्यायात्। अवधिभूतयोरन्तर्व्वर्त्त्यध्ववाचिनः (४) प्रीस्यौ स्याताम्,

---

(१) अस्यायमाशयः :—श्रौघ्नेभ्यो माथुरा आढ्यतरा इत्यत्र यथा निर्द्धारणत्वात् पञ्चमी सिध्यति तथा अपेक्षितक्रियापादानत्वेऽपि। अपेक्षितक्रियं तत् स्याद्यत् क्रियाशून्यमेवहीत्युक्तेः। ततश्च अपादानत्वकल्पनात् कारकत्वेन वह्वल्पार्थात् कादित्यादिसूत्रेण चशस्प्रत्ययोऽपि स्यात्। तेन गणादेकाकी दुर्व्वलतर इत्यादौ गणश इत्यपीति।

(२) दूरः दूरवर्त्तीत्यर्थः। अत्र दूरशब्दस्य विशेष्यगामित्वम्।

(३) सीम्नोरन्तः सीमान्तः स चासौ मार्गश्चेति दुर्गादासः।

(४) अध्ववाचिनः अध्वपरिमाणवाचका नल्वक्रोशयोजनादयः।

३१६ । त्वाद्योऽर्थार्थैकक्तेः स्रेस्तु सर्व्वाः ।

(त्वी-आदयः १।।।, अर्थार्थैकक्तेः ५।, स्रेः ५।, तु ।१।, सर्व्वाः १॥।) ।

अन्ते गम्यमाने । सोमनाथादित्यादि—सोमनाथाच्छतं क्रोशाः क्षणः, सोमनाथान्निःसृत्य शतक्रोशान्ते क्षणः । सोमनाथादयुते क्रोशेषु जाह्नवी, सोमनाथान्निःसृत्यायुतक्रोशान्ते गङ्गा इत्यर्थः । उदाहरणद्वयेन प्रीस्थौ दर्शितौ । सोमनाथादित्युपात्तविषयत्वात्(१) पी । अन्ते किं ? गङ्गायमुनयोर्मध्ये कति क्रोशाः, कियन्तः क्रोशा इत्यर्थः ।

तत्कालात् मी । अवधिभूतयोर्मध्यवर्त्तिकालवाचकात् मी स्यादन्ते गम्यमाने सति । कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे, कार्त्तिकीमवधीकृत्य मासान्ते आग्रहायणीत्यर्थः । एवं पौष्या माघी मासे इत्यादि । अन्ते किं ? पौषीमाघ्योर्मध्ये कति दिनानि ।

३१६ । त्वा । त्वी आदिर्यासां ताः, अर्थो हेतुः, अर्थोऽर्थो यस्य सः, एका क्तिर्यस्मात् सः, अर्थार्थेन एकक्तिः, अर्थार्थैकक्तिस्तस्मात् । निमित्तार्थशब्दसमानाधिकरणात्क्तेरित्यर्थः । स्रेस्तु सर्व्वा इति—अर्थार्थसमानाधिकरणात् स्त्रिसंज्ञकात् प्रयादय इत्यर्थः । भुक्त्यार्थेनेति—भुक्तिर्भोगः । एवं भुक्त्यै अर्थाय भुक्तेरर्थात् भुक्तेरर्थस्य भुक्तावर्थे । मुक्त्यार्थेन मुक्त्यै अर्थाय मुक्तेरर्थात् मुक्तेरर्थस्य

---

(१) जह्यसाध्यक्रियत्वात् ।

अर्थार्थेनैकृतौ ले स्त्र्यादयः स्युः, स्रेसु सर्व्वाः।
भुक्त्यार्थेनार्थस्य मुक्तेः किं कार्य्यं नार्च्यतेऽच्युतः।

मुक्तौ अर्थे। एवं हेतुकारणनिमित्तादियोगेऽपि। तथाच अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्निति रघुः। हेतुशब्दयोगे ष्येवेति परे। किं कार्य्यं केन कार्य्येण कस्मै कार्य्याय कस्मात् कार्य्यात् कस्य कार्य्यस्य कस्मिन् कार्य्ये। अच्युतो नार्च्यते केन हेतुना न पूज्यते इत्यर्थः। एवं को हेतुः कं हेतुं केन हेतुना कस्मै हेतवे कस्माद्धेतोः कस्य हेतोः कस्मिन् हेतौ। द्वे निमित्ते द्वाभ्यां निमित्ताभ्यां द्वयोर्निमित्तयोः द्वयोः प्रयोजनयोर्भवत्सु कारणेषु इत्यादि। परे तु सामान्यलेस्त्र्यादिकौः स्रेसु प्रौं नेच्छन्ति। अन्ये तु स्रेरेव सर्व्वाः क्तौराहुः। न सामान्यलेस्त्र्यादिरिति कश्चित्। कश्चित् तु द्वौस्यौ नाह। हेतुकारणनिमित्तशब्दसमानाधिकरणादित्यन्यः।

सूत्रे प्रश्नन्तं यद्विधेयं द्वान्तं तत् प्राप्यते तु यत्।
त्वन्तं तद्यस्य योगे स्यात् प्यन्तं यस्मात् परन्तु तत्।
यस्य स्थाने भवेत् कार्य्यं तत् ष्यन्तं समुदाहृतम्।
स्यन्तं गम्ये परे वाच्ये यस्मिन्नुपपदे तु तत्।
क्वचिद्व्यत्ययतो ज्ञेयमिदं पाणिनिसम्मतम्॥ (१)

(१) एतत् अपोऽक् सभो र्ण श्वक् च इति सूत्रटीकायामुक्तम्। पुनरुक्तिस्तु अस्य कारकप्रकरणेन सह विशिष्टसम्बन्धानुरोधात्। व्यत्ययत इत्यस्योदाहरणं तत्रैव टिप्पन्यां द्रष्टव्यम्।

३१७ । संज्ञाः कम् । (संज्ञाः १॥, कं १।) ।

ढ ध घ भ ज ङाः कसंज्ञाः स्युः ।

इति कपादः ।

---

३१७ । संज्ञाः । प्रकरणादस्मिन् पादे या या संज्ञा इत्यर्थः । अत आह ढ ध घ भ ज ङा इति । षस्यां संज्ञान्तरमाह कमिति । कं कारकं, तच्च शक्तिस्तस्यानेकरूपत्वात् (१) । द्रव्यन्तु शक्तिमन्न शक्तिस्तस्यैकस्वभावस्यानेकरूपताया अयुक्तत्वात् (२) । द्रव्ये-कारकव्यवहारस्तु शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् । पुष्पाणि स्पृहयति, परशुश्छिनत्ति, स्थाली पचति, दोग्धि पयो गोभ्यो गवां वा, धनं याचते राजभ्यो राज्ञां वा, रिपौ कोपः, पुष्पे स्पृहा, "तपोवनेषु स्पृहयालुरेषा"इत्यादौ ढादयो न तु भादयः, विवक्षा-वशात् कारकाणि भवन्तीत्युक्तेः (३) । इह कारकाणामुभय-प्राप्तिसन्देहे भादिक्रमेणैव प्रवृत्तिः । यथा विप्राय दत्त्वा वस्त्रं

---

(१) कर्म्मत्व करणत्व-कर्त्तृत्वाद्यनेकस्वरूपत्वात् ।

(२) एकस्वभावस्य तस्य द्रव्यस्य गवादेः अनेकरूपत्वं न युक्तं । तस्मात् द्रव्यं गवादिकं शक्तिमन्न शक्तिः । सा च शक्तिः आधेयरूपा आधारं विना न तिष्ठति । तेन जातिगुणक्रियाद्रव्यादीनाश्रयति । अतः शक्तिविशिष्टजात्यादेः कर्त्तृत्वादि-विशेषशक्तिः कारकमेव । यद्यपि जात्यादयः शक्तिमन्तो न शक्तयस्तथापि तेषु कारक व्यवहारदर्शनं शक्ति-शक्तिमतोरभेदस्य विवक्षितत्वादित्येवं कार्त्तिकेय-सिद्धान्तस्याशयः ।

(३) स्थितेर्गतिश्चिन्तनीयेति न्यायात् । तेन स्वेच्छया ग्रामे गच्छतीत्यादिप्रयोगो न कर्त्तव्य इति साम्प्रदायिका इति दुर्गादासः ।

गृह्णाति, धनुरारोप्य शरान् क्षिपति, उपविश्योत्तिष्ठति पीठे, गृहं प्रविश्य निःसरति, अस्त्येष घटः पश्येत्यादि । यदुक्तम्—

अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्म्मणाम् ।

कर्त्तुश्चान्योन्यसन्देहे परमेकं प्रवर्त्तते ॥ इति ।

विप्राय द्रुह्यति, विप्राय श्लाघते, वरायाहूय कन्यां ददाति, विप्रायार्च्चयित्वा धेनुर्दीयते इत्यादौ—

उत्सर्गस्यापवादेन प्रधानेन गुणस्य च ।

बाधा विधीयते यस्मात् ततोऽनेन न बाधिता ॥ इति ।(१)

चैत्रोऽश्वेन ग्रामं न गच्छति इत्यादौ तु घधढान्तव्यवस्थितां क्रियां चैत्रादौ केनापि प्रकारेण व्यापारितां निषेद्धुं पश्चान्नञा योगः ।

करणं कारः क्रिया, स एव साध्यत्वेन मुख्य एषामित्यर्थे कः, (२) जात्यपेक्षया एकत्वं, कारकं, क्रियानिमित्तमि-

---

(१) विप्राय द्रुह्यतीत्यादौ कर्म्मत्व-सम्प्रदानत्वोभयप्राप्तौ परत्वात् कर्म्मत्वं कथं माभूदित्याशङ्क्याह उत्सर्गस्येति । यस्मात् अपवादेन विशेषविधिना उत्सर्गस्य सामान्यविधेः, प्रधानेन समापकक्रियया गुणस्याप्रधानस्य असमापकक्रियायाः बाधा विधीयते, ततस्तस्मात् अनेन अपादानसम्प्रदानेत्याद्युत्सर्गनियमेन असमापक क्रियया च न बाधिता चतुर्थीति शेषः । यस्मै दित्सेत्यादि विशेषनियमेनात्र चतुर्थ्यैवाभूदित्यर्थः । तर्कवागीशेन वरायाहूय कन्यां ददातीत्युक्तं । दुर्गादासस्तु वरमाहूय कन्यां ददाति, कन्यां दातुं वरमाह्वयति वा इत्युभयत्र सम्प्रदानं बाधित्वा कर्म्म प्रवृत्तमित्याह । एवं सति "आच्छाद्य चार्च्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयं । आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्म्मः प्रकीर्त्तित' इति कथं संगच्छते तत् सुधीभिश्चिन्त्यमिति ।

(२) केऽकः स्वो ह्वे तु वेत्यस्य टीकायां "स मुख्य एषामिति" वार्त्तिकसूत्रेण कः प्रत्ययः ।

त्यर्थः(१)। नन्वेवं विप्राय गां ददाति इत्यत्र यथा विप्रानुमतिद्वारा तस्य क्रियानिमित्तत्वं, तथा चैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादावपि तण्डुलादिसम्पादनद्वारा चैत्रस्य क्रियानिमित्तत्वात् ष्याः कत्वापत्तिरिति चेत् सत्यं, चैत्रस्य इत्युक्ते पचत्यादिकं नापेक्षते, किन्तु धनादिकमतो न क्रियानिमित्तत्वम्। शिवं, परशुना इत्याद्युक्ते पश्यति, छिनत्ति इत्यादिकमपेक्षत एव। अतः क्रियानिमित्तत्वं कत्वमित्येके (२)। त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं कत्वमिति कश्चित्। तन्न, विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतमित्यादावव्याप्तेः (३)। वस्तुतस्तु अव्यत्यर्थाद्वारकत्वे सति (४) क्रियान्वयित्वं कत्वम्। चैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादौ त्यर्थद्वारकत्वमेव। विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य इत्यादौ त्यर्थ-

---

(१) "कारकशब्दश्चायं लोके प्रसिद्धोऽव्युत्पन्नो निमित्तपर्य्यायः। यदि णक-प्रत्ययान्तः स्यात्, तदा कर्त्तृशब्देन समानार्थः स्यात्। एवञ्च सति क्रियामुख्यस्यैव कारकपदेनाभिधानं भवेदिति जयादित्यादीनां मतम्। भाष्यकारस्तु करोतीति कारकमित्याह" इति संक्षिप्तसारे कारकपादे प्रथमसूत्रस्य टीकायां गोयीचन्द्रः।

(२) कारकचक्रे तु सम्प्रदानादेरनुमतिप्रकाशनद्वारेव तण्डुलादिसम्पादनद्वारा सम्बन्धिनोऽपि पाकादिक्रियानिमित्तत्वेन सम्बन्धिनि, चैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादौ चैत्रादावतिव्याप्तेरित्युक्तम्।

(३) स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणे अतिव्याप्तिवारणाय विभक्त्यर्थद्वारेति कारकचक्रम्। स्वमते क्रियाविशेषणस्यापि कारकत्वाङ्गीकारात् प्रकारान्तरेणात्र दोषो दर्शितः।

विषवृक्ष इत्यसाम्प्रतमित्यव्यययोगे कर्म्मणि प्रथमा, न तु कर्म्मविहितप्रत्ययेनोक्तत्वात्। अतस्तया विभक्त्या विषवृक्षस्य क्रियान्वयित्वाभावात् कारकत्वाभावेऽनव्याप्तिरित्यर्थः।

(४) अत्र त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वमिति पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते। तथाविधपाठे तु विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्येत्यादावव्याप्तेस्तादवस्थ्यादस्माभिः स पाठो लिपिकरप्रमाद इति मत्वा परिहृत इति।

द्वारकत्वात् अव्याप्तिवारणाय ङौ अव्येति विशेषणीयमिति। गुरु-विप्रतपस्विदुर्गतानां प्रतिकुर्व्वीत भिषक् स्वभेषजैः। माषाणाम-श्नीयादित्यादौ तु ङ्यर्थद्वारेणैव क्रियान्वयात् ष्याः कत्वमिष्टमेव, ढे ष्णीविधानादिति (१)। तथापि कर्त्तृकर्म्मव्यवहितत्वादाधारस्य कारकत्वाप्रसङ्गः स्यादत आह ढादि कमिति (२) दिक्। (३)

इति क-पादः।

---

(१) एतेन विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वमिति इलं न लक्षणघटकम्। ततश्च अव्ययभिन्नलिङ्गार्थाद्वारकत्वे सति येन केनापि प्रकारेण यदि क्रियान्वयित्वं भवेत् तदा तस्यापि कारकत्वं स्यादित्यर्थः।

(२) आधारस्य कर्त्तृकर्म्मान्यतरद्वारा क्रियान्वयित्वादव्ययभिन्नलिङ्गार्थाद्वारकत्वेन कारकत्वाभावात् कर्म्मादिषट्कान्यतमत्वं कारकत्वमित्यवश्यवक्तव्यम्। अतएवाचार्य्येण ढ भ घ भ ज डाः क संज्ञा इत्युक्तम्।

(३) अत्र दुर्गादासः—अथैकवाक्यम्। गुरुणा शिष्येण इक्षुः खाद्यते, अत्र खादयतेर्मुख्यकर्म्मणोऽभावात् गौणकर्म्मण इक्षोरेव उक्तत्वम्। गुरुणा शिष्येण इक्षुः खाद्यते, गुरुणा शिष्यः श्लोकं पाठ्यते। एतयोरेकवाक्यत्वे तु गुरुणा शिष्य इक्षुं खादयता श्लोकं पाठ्यते, अत्र शिष्यस्य खादयतेः प्रयोज्यत्वेन गौणकर्त्तृत्वेऽपि पाठ्यत इत्याख्यातस्य प्रधानस्यापि कर्म्मत्वादुक्तत्वम्। एवं गुरुणा शिष्येण ओदनं पाच्यते, गुरुणा शिष्यः श्लोकं श्राव्यते एतयोरेकवाक्यत्वे गुरुणा शिष्य ओदनं पाचयता श्लोकं श्राव्यते। एवञ्च विप्रं पश्य विप्र आनीयते एतयोरेकवाक्यत्वेऽपि पश्यानीयते विप्र इति। अत्र पश्येति आख्यातस्यापि कर्त्तृविहितत्वेन कर्म्मणा सम्बन्धाभावात् आनीयते इति कर्म्मविहितत्वेन सुतरां कर्म्मण उक्तत्वम्। एवं मया कृतम्, अहं पश्यामीत्यादीनामेकवाक्यत्वेऽपि अहं कृतं पश्यामीत्यादिकमेव, प्रधानेनाख्यातेनोक्तत्वात्। अतएव "रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्द्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तमि"ति रघौ। १३ १५। मया सुप्तमहं स्मरामीत्यर्थः।

आख्यातात्तिवादयः. तेषाञ्च प्रधानत्वं वाक्यसमापकत्वात्। अतएव आख्यातेन वाक्यसमाप्तिः। एवञ्च विधिनिषेधयोर्विधिरेव बलवान्। तेन राजानं पाठयन् इक्षुं खादयतीत्यत्र खादयतेर्निषेधेऽपि पाठयतेः कर्म्मत्वमिति। क्तक्तवतुकृत्यैरेत्येके

समासः।

३१८। दैक्यं सोऽन्वये।

(दैक्यं १।, सः १।, अन्वये ७।)।

द्वयोर्ब्बहूनां वा दानामैक्यं समसंज्ञं स्यात्। तच्चान्वये सति

३१८। दैक्यम्। दैक्यमिति दश्च दश्च ते दे, दश्च दश्च दश्च तानि दानि, दे च दानि च तानि दानि, तेषामैक्यम्। एकस्य भाव ऐक्यं, ब्राह्मणादित्वात् ष्णयः। एकशेषं सन्धानोऽप्याह (१) द्वयोर्ब्बहूनामिति। दानामिति बहुत्वमविवक्षितमित्येके, तथाच अनेकदानामेकादत्वं दैक्यं समसंज्ञं स्यादित्यर्थः (२)। तच्च ऐक्यम्

इति प्राहुः (वाक्यसमाप्तिरिति शेषः)। इत्यास्तव्यादयः। तथा हि रामेण वनं गतं, रामो रावणं हतवान्, साधुभिः रामः स्मर्त्तव्यः। एषु भवत्यादिक्रियाध्याहारो नास्ति। रामो जगतां कर्त्ता, रामो जगतां संहारकः, रामेण स्वर्गः सुगम इत्यादौ भवत्यादिक्रियाणामध्याहारं विना वाक्यसमाप्तिर्नास्तीत्यर्थः।

(१) इतौ द्वयोर्बहूनामित्युक्तवताचार्य्येण सूत्रे दानामैक्यमित्यत्र द्वे च दानि च तेषामित्येकशेषः सूचितः। स चैकशेषो वृत्तिविशेषः। तथाचोक्तं सिद्धान्तकौमुद्यामेकशेषप्रकरणे,—"कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः। परार्थाभिधानं वृत्तिः। वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः। स द्विधा, लौकिकोऽलौकिकश्च * * यथा राज्ञः पुरुषः। अविग्रहो नित्यसमासः, अस्वपदविग्रहो वेति"। प्रत्ययान्तर्विनापरपदार्थान्तर्भावेन या यो विशिष्टोऽर्थः स परार्थः स चाभिधीयते येन तत्परार्थाभिधानमिति तत्त्वबोधिनी। कातन्त्रटीकायामपि परार्थाभिधानं वृत्तिरित्युक्त्वा परस्यानर्थकस्यार्थस्य यदुपसर्ज्जनपदेनाभिधानं सा वृत्तिरित्यर्थ इति व्याख्यातम्। लघुशब्देन्दुशेखरे तु "वस्तुत एकशेषे परार्थान्वितस्वार्थोपस्थापकत्वाभावात् वृत्तित्वे न मानं, शिष्टपदेन स्वशक्त्यैव तत्तन्मूर्त्तरूपार्थोपस्थानस्य भाष्ये स्पष्टत्वात्" इत्युक्तम्।

(२) समास इत्यन्वर्थ एव शब्दः। समुपूर्व्वस्यास्यतेरेकीकरणार्थत्वात्। तथा

कार्य्यम् । यथा—वन्द्यौ चरणौ कृष्णस्य इत्यर्थे, कृष्णचरणौ वन्द्यौ इति स्यात्, नतु कृष्णवन्द्यौ चरणाविति ।

अन्वये सति कार्य्यम् । अन्वयो हि परस्परसम्बन्धरूपः (१) । स च क्वचिद्विशेषणरूपेण, क्वचिद्विशेष्यरूपेण । द्वन्द्वे तु सर्व्वेषां दानां

हि समसनं समासः, समसनमेकीकरणं तच्चानेकस्यैव सम्भवति, अत उक्तं द्वयोर्बहूनामिति ।

"केचित्तु दैक्यमिति स्याद्यन्तत्याद्यन्तानां ग्रहणं, तेन क्वचित् त्याद्यन्तत्याद्यन्तयोरैक्यं, क्वचित् स्याद्यन्तत्याद्यन्तयोरैक्यं, क्वचित् स्याद्यन्तस्याद्यन्तयोरैक्यं कार्य्यम् । एवमेकशेषस्य त्याद्यन्तानामपि । क्रमेणोदाहरणानि—अश्नीत पिबत इति सततमुच्यते यस्यां क्रियायां सा अश्नीतपिबता एवं एहिस्वागता, एहीड्‌मित्यादयः । स्याद्यन्तानां प्रचुरप्रयोगाः । एकशेषे तु भवति च भवति च भवति च इत्यर्थे भवन्ति । यथा—न क्रोधो न च मात्सर्य्यं न लोभो नाशुभा मतिः । भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे इति । एवं सर्व्वत्रेत्याहुः । वस्तुतस्तु स्याद्यन्तपदमत्र ग्राह्यं, नाम्नां समासो युक्तार्थे इति सर्व्ववर्म्मविहितसूत्रैकवाक्यत्वात्, समासश्चान्वये नाम्नामित्यनुभूतिस्वरूपाचार्य्यविहितसूत्रैकवाक्यत्वाच्च । तथाच दानामिति स्याद्यन्तानामित्यर्थः, तत्रैव नाम्नां स्याद्यन्तानामिति व्याख्यातम् । अश्नीतपिबतेत्यादयस्तु मयूरव्यंसकादित्वात् कर्म्मधारयसमासे निपात्यन्ते । एते क्रोधादयो न भवन्तीत्यध्याहार्य्यं, कर्त्तृबहुत्वे क्रियाबहुत्वं सिद्धम्, एकद्विबहुष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते इति वचनात् । यद्वा तिबन्तप्रतिरूपकाणामव्ययानां समास एकशेष"श्चेति कार्त्तिकेयः । एतेनैकशेषस्य यदि समासत्वमङ्गीक्रियते, तथात्वे युञ्जावित्यादौ दोषः पुरतः स्फुटीभविष्यतीति ।

अश्नीतपिबतेत्यादौ "अतएव आख्यातमाख्यातेनेति मयूरव्यंसकादौ पाठात् समास" इति तत्त्वबोधिनी ।

(१) अन्वये सतीति यदुक्तम् अस्यैवार्थं व्यतिरेकमुखेण "नागमकत्वे" इति संक्षिप्तसारसूत्रम् (समासपादे १३५) तत्र गोयीचन्द्रः—सर्व्वेषामेव पदानां स्वार्थाववोधने गमकत्वमस्ति, तस्माद्विशेषो वेदितव्यः । वाक्यस्यार्थं गमयति बोधयतीति गमकः । कष्टं श्रित इत्यादिवाक्ये योऽर्थः प्रतीयते स एव कष्टश्रित इत्यादि समासेऽपीति गमकत्वम् । न गमकोऽगमकः वाक्यार्थबोधनाय असमर्थ

माहिष्यदृष्पेणान्वय इति । कार्य्यमित्यनेन ऐक्यविधायकं लक्षणमनेनेत्युक्तम् । अतएव कृष्णस्येत्यस्य चरणावित्यनेनैव सम्बन्धात् वन्द्यावित्यनेनैक्यमित्याह—न तु कृष्णवन्द्यौ चरणाविति । एवं राज्ञः पुत्रो राजपुत्र इत्यादौ स्यात्, न तु भार्य्या राज्ञः पुत्रो देवदत्तस्य इत्यादौ (१) । ऋद्धस्य राज्ञो मातङ्गाः, तरुण्यौ सुपत्न्यौ भार्य्ये यस्येत्यादौ तु सापेक्षमसमर्थं भवतीति न्यायात् न सः (२) । केचित्तु प्रतियोगिकारकाभ्यां सापेक्षत्वेऽपि (३) सः । यथा चैत्रस्य दासभार्य्यो, कृष्णेन हृतपुत्रः, रामाय दत्तकुसुम इति ।

इत्यर्थः । ननु देवदत्त कर्त्तृमित्येवं वाक्ये, विष्णोः विष्णुमित्रो गुरुकुलमिति द्वितीयस्य, अत "द्वितीयादयः" [illegible] तत्पुरुषो न भवति असमर्थत्वात् । तत्र हि समस्यमानयोः पदयोः परस्परमन्वयेनाऽनुपपत्तिः सम्बन्धो विद्यते तदैव गमकत्वम् । यत्र पुनरन्वयबोधात् परस्परमन्वयेनाऽपि सम्बन्धो नास्ति तत्राऽगमकत्वम् । समासे तु सति एकार्थीभावरूपः सम्बन्धः, तद्विग्रहे तु परस्परमन्वयेनाऽपि विद्यत एव । राज्ञो राज्ञां वा पुरुष इत्यत्र वाक्ये बोधोऽपेक्ष्यते न तु राजपुरुषपदात्, समासे सति [illegible] । अतएव तत्रापि समस्यमानयोः परस्परमन्वयेनाऽनुपपत्तौ वाक्यार्थबोधकत्वात् समासः । * * * वस्तुतस्तु [illegible] राजपुत्रादौ तत्रापि परस्परमन्वयेनाऽनुपपत्तावपि स्वभावादेव वाक्यार्थबोधकत्वात् [illegible] न [illegible] । तस्मात् वाक्यार्थबोधकत्वमेव [illegible] इत्याह ।

(१) अत्र पुत्र इति पदेन राज्ञ इति पदस्य सम्बन्धाभावात् ।

(२) [illegible] सापेक्षं [illegible] इत्यर्थः । [illegible] असमर्थं [illegible] । तत्र ऋद्धस्य राज्ञो मातङ्गा इत्यादौ राजमातङ्गपदयोः [illegible] ऋद्धस्येति पदस्य [illegible] नाम समर्थमिति । अत ऋद्धेति पदं विहाय राजमातङ्ग इति समासो न स्यात् । एवमन्यत्रापि ।

(३) प्रतियोगिपदं [illegible] । प्रतियोगिपदेन [illegible] न [illegible] सापेक्षत्वेऽपि ।

यदुक्तम्—

प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि।
वृत्तिशब्दैकदेशस्य (१) सम्बन्धस्तेन नेष्यते॥

यथा—

तरुण्यो वृषलीभार्य्याः प्रवीरं पुत्रकाम्यति।
ऋद्धस्य राजमातङ्गा इति न स्युः प्रयुक्तयः।
चैत्रस्य दासभार्य्येयं लूनचक्रो रथो मया।
शरैः शातितपत्रोऽयं वृक्षादिति सतां मतम्॥ इत्याहुः।

असमानाधिकरणसापेक्षस्य गमकत्वेन साभ्युपगमात् समानाधिकरणसापेक्षमसमर्थं भवतीति कश्चित्। अन्ये तु समस्तस्यासमस्तेन नित्यापेक्षेण सङ्गतिरित्याहुः (२)। सः समासः। स च चतुर्द्धा—सर्व्वपदार्थप्रधानः, सर्व्वपदार्थाप्रधानः, उत्तरपदार्थप्रधानः, पूर्व्वपदार्थप्रधानः। यथा हरिहरौ, पीताम्बरः, नीलोत्पलं, कृष्णाश्रितः, हरित्रातः, त्रिरामी, अधिस्त्रि इत्यादि (३)।

---

(१) समासनिष्पन्नशब्दो वृत्तिशब्दस्तस्यैकदेशस्तस्य।

(२) एतत् संक्षिप्तसारसूत्रम्, समासपादे १२५। नित्यापेक्षेणासमस्तेनाकृतसमासपदेन समस्तस्य कृतसमासस्य पदस्य एकदेशेन सहेति शेषः, सङ्गतिरन्वयबोधो भवतीति शेषः। "नित्यापेक्षता च कारकाणां क्रियापेक्षया, सम्बन्धिशब्दानाञ्च सम्बन्ध्यन्तरापेक्षयेति। अतएव मुद्गरस्य प्रहारेण रथात् पातितसारथिरित्यादौ सङ्गतिर्द्रष्टव्या। एतदेव कथम्? उच्यते—नित्यसापेक्षे तदर्थाभिधानशक्तेः स्वभावसिद्धत्वात्, अन्यत्र तस्यासम्भवादि"त्यादि गोयीचन्द्रः।

(३) एतेन द्वन्द्वः सर्व्वपदार्थप्रधानः, बहुव्रीहिः सर्व्वपदार्थाप्रधानः, कर्म्मधारय उत्तरपदार्थप्रधानः, तत्पुरुषो द्विगुरव्ययीभावश्चैते पूर्व्वपदार्थप्रधाना इत्युक्तं भवति।

३१९। भिन्नान्यैकार्थद्व्यादिसङ्ख्याव्यादीनां च-ह-य-ष-ग-वाः।

(भिन्न-व्यादीनां ६।॥, च-वाः १।॥)।

३१९। भिन्ना। भिन्नश्च अन्यश्च एकश्च ते, ते अर्था येषां ते, द्वौ आदिर्यासां ताः, ताश्च संख्या च व्यश्च तानि, तान्यादयो येषां ते, पश्चाद्भिन्नान्यैकार्थाश्च द्व्यादिसंख्याव्यादयश्च ते तेषां, चश्च हश्च यश्च षश्च गश्च वश्च ते। द्वन्द्वात् परः श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते (१) इति न्यायात्, संज्ञिसंज्ञानां समसंख्यत्वाच्च यथासंख्यं दर्शयन्नाह (२)—भिन्नार्थानां दानाम् इति।

परस्परभिन्नार्थानां दानां चसंज्ञः। पदार्थो हि जात्याकृतिव्यक्तयः। जातिर्धर्मः, आकृतिरवयवसंस्थानादिः, व्यक्तिः स्वरूपम्। अतएव नीलघटयोरित्यत्रापि चः, पदार्थतावच्छेदकयोः परस्परभिन्नत्वात्। अभेदविवक्षायां तु यः स्यादेव। एवं हरिहरावित्यत्र वस्तुतोऽभेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकयोः स्थितिसंहारयोर्भेदाच्चेद इत्येके। तथाच पदजन्यप्रतिपत्तिविषयभेदे च इति पर्य्यवसितोऽर्थः।

अन्यार्थानामिति—असमस्यमानदार्थपराणां (क) समस्यमा-

---

(१) अभिसंबध्यते इति कर्म्मकर्त्तरि प्रयोगः। अभिसंबध्नातीति क्वचित् पाठः।

(२) भिन्नार्थादि व्यादीनामिति द्वन्द्वात् परे श्रूयमाणाच्चहादिशब्दाः प्रत्येकमभिसंबध्नन्ति। अत्र संज्ञिनां भिन्नार्थादीनां संज्ञानां चहादीनाञ्च समसंख्यत्वमपि हेतुरिति बोध्यम्। यथासंख्यं यथाक्रममित्यर्थः।

(क) समस्यमान-पदार्थातिरिक्त-पदार्थबोधकानामित्यर्थः।

भिन्नार्थानां दानां मश्चसंज्ञः, अन्यार्थानां दानां हसंज्ञः, एकार्थानां दानां यसंज्ञः, द्यादिक्त्यन्तपूर्व्वदानां षसंज्ञः, सङ्ख्यापूर्व्वदानां गसंज्ञः, व्यपूर्व्वदानां वसंज्ञः स्यात्।

नानां दानां सो हसंज्ञः। यथा आरूढ़ो वानरो यम्, आरूढ़वानरो वृक्षः। दृष्टः कृष्णो येन, दृष्टकृष्णः पुरुष इत्यादि। समस्यमानपदार्थोऽपि क्वचिदन्यदार्थः स्यात्, व्यपदेश्यव्यपदेशिवद्भावात् (१)। यथा शोभनशरीरः शिलापुत्त्रः, जनार्द्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेत्यादि।

एकार्थानामिति—परस्परसमानाधिकरणानां सो यसंज्ञः। यथा नीलोत्पलं, परमात्मा इत्यादि।

द्यादिक्त्यन्तपूर्व्वदानामिति—यदि समस्यमानानां दानां पूर्व्वदानि द्यादिक्तीनामेकतमान्तानि भवन्ति, तदा तेषां दानां सः षसंज्ञो भवति। यथा कृष्णमाश्रितः कृष्णाश्रितः, मासेन पूर्व्वः मासपूर्व्वः, यूपाय दारु यूपदारु, पापाद्भयं पापभयं, कृष्णस्य सखा कृष्णसखः, पूर्व्वाह्णे कृतं पूर्व्वाह्णकृतमित्यादि।

संख्यापूर्व्वदानामिति—समस्यमानानां दानां पूर्व्वदानि यदि संख्यावाचकानि भवन्ति, तदा तेषां तार्थादौ सो गसंज्ञः। यथा पञ्चगुः, त्रिलोकी, पञ्चगवधन इत्यादि।

---

(१) अत्र व्यपदेश्यः समस्यमानपदार्थः, व्यपदेशी समस्यमानपदार्थातिरिक्तपदार्थः। क्वचिद्बहुव्रीहौ व्यपदेश्यस्य व्यपदेशिस्वरूपत्वम्। तथाच कार्त्तिकेयः—समसनीय-पदार्थातिरिक्त-पदार्थबोधक-यच्छब्दस्यार्थो हर्य्यादिस्तु बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नपदस्यार्थो मुख्य इति तु व्यपदेशो, लाक्षणिकातिदेशो, तद्वद्भावात् तत्स्वरूपत्वात् व्यपदेश्यस्य व्यपदेशार्हस्य अर्थात् समस्यमानपदार्थस्य इत्याह। (२८ पृ-(४), २६ पृ (१) टिप्पनी द्रष्टव्या।

३२०। क्तेर्लुक् त्ये च।

(क्तेः ६।, लुक् ।१।, त्ये ७।, च ।१।)।

से स्थितायाः क्तेर्लुक् स्यात्, त्ये च परे।

व्यपूर्व्वदानामिति—समस्यमानानां दानां यदि पूर्व्वदानि व्यसंज्ञकानि भवन्ति, तदा तेषां कादौ सो वसंज्ञः। यथा अधिकृष्णमित्यादि।

इह एकत्र संज्ञाद्वयसमावेशाभावात् विशेषणबोधितानामेवैताः (१) संज्ञा ज्ञेयाः। तेन पञ्चभार्य्यः, समर्षयः, स्वःपतितः; पञ्चगुः, अधिहरीत्यादौ हादिसंज्ञा न तु गादय इति। अन्यथा सर्व्वेषां दानां भिन्नार्थत्वात् चसंज्ञाप्राप्तेः। चो द्वन्द्वो, ह्रो बहुव्रीहिः, यः कर्म्मधारयः, षस्तत्पुरुषः, गो द्विगुः, वोऽव्ययीभावः। यगौ षविशेषाविति परे। एषां सामान्यतो लक्षणान्युक्तानि विशेषन्तु तत्तत्प्रकरणे विशिष्य वक्ष्यामः।

३२०। क्तेर्लुक्। अधिकारात् स इत्यनुवर्त्तते इत्याह से स्थिताया इति। से कर्त्तव्ये समस्यमानदेभ्यः क्तेरित्यर्थः। प्रकरणात् स्यादिक्तेरेव, तेन पचतिरूपं पचतितरामिति न त्ये क्तेर्लुक्। यतस्त्यः तत्रत्य इत्यादौ तु स्यादिस्थानजत्वेऽपि स्वरादिपाठात्तदन्तानां तद्धितान्तर्गतत्वात् न तसादेर्लुक्। लुक्करणात् स्यादिनिमित्तं कार्य्यं न स्यात्, यथा सखिप्राप्तः गवाश्रित इत्यादौ न

---

(१) विशेषणबोधितानां – तस्यार्थे विषये इत्यादि-तत्तद्विशेषस्थल-निर्द्दिष्टानामित्यर्थः।

द्वन्द्वसमासः (च)।

इतरेतरयोगे च समाहारे च चो द्विधा।

हरिश्च हरश्च हरिहरौ। ब्रह्मा च अच्युतश्च ईशश्च ब्रह्माच्युतेशाः।

चौ त्रिः, आ अम्शसोरिति। वाक्त्वचं राजपुरुष इत्यादौ तु विराममाश्रित्य कङ् नो लुप् च स्यादेव।

इतरेतरयोगे चेति (१)। चो द्विधा द्विप्रकारः, तत्र एक इतरेतरयोगः। इतरस्य इतरेण सह योग इति, परस्परापेक्षावयवभेदानुगत(२)स्तत्र द्वयोः प्राधान्यात् द्वं, बहूनां प्राधान्यात् त्वं स्यादेव। यथा हरिहरौ ब्रह्माच्युतेशा इत्यादि।

अन्यः समाहारः, स च तिरोहितावयवभेदः, किन्तु समुदितभिन्नभेदस्तस्यैकत्वात् कम् (३)। यथा समीहृशदं, वाक्त्वचं, धवखदिरपलाशम् इत्यादि। समुदायिभ्योऽनन्यः समुदाय

---

(१) चार्थे द्वन्द्व इति अनुभूतिस्वरूपाचार्य्यसूत्रम्। तत्र समुच्चयान्वाचयेतरेतरसमाहाराश्चार्थाः। तत्र समुच्चयान्वाचययोः समासो नास्ति परस्परान्वयाभावात्। ईश्वरं गुरुञ्च भजस्वेति प्रत्येकमेकक्रियाभिसम्बन्धे समुच्चये समासो नास्ति। भो वटो भिक्षामट, यदि पश्यसि गाञ्चानयेतिक्रमेण क्रियाद्वयसम्बन्धेऽन्वाचये च समासो नास्ति, परस्परासम्बन्धात्। इतरेतरयोगे समाहारे चार्थे द्वन्द्वसमासो भवतीत्याह इतरेतरयोग इतीति कार्त्तिकेयः।

(२) परस्परमपेक्षन्ते इति परस्परापेक्षास्तादृशा अवयवाः समासघटकीभूतपदानि तेषां भेदस्तमनुगत इत्यर्थः।

(३) तिरोहितावयवभेदः—अप्रधानावयवार्थः संहतिप्रधान इति यावत्। किन्तु समुदितभिन्नभेदः—समुदितभिन्नः समुदायस्तस्य भेदो यत्र तादृशः। तस्य समाहारस्य समुदायस्यैकत्वादेकवचनम्।

इति दर्शनात् (१)। त्वेलुक् इत्येकं सूत्रं, त्वे चेति एकं सूत्रमिति योगविभागः कर्त्तव्यः तस्मादिष्टसिद्धिः। क्वचित् निषिद्धं (२) स्यात् तथाहि,—

नौजःसहस्तमोऽम्भोऽञ्जस्तपसः पूर्व्वात् त्वगाः। पूर्व्वदभूतेभ्य एभ्यस्त्वा लुक् न स्यात्। ओजसाकृतं ओजसाकृतपुत्त्रः (३), सहसाभुक्तं, तमसापिहितम्, अम्भसाप्लुतम्, अञ्जसानिष्पादितं, तपसाकृतम्। तथाच तमोजसानिर्जितदेवराजं दृष्ट्वा रथस्थं तपसाप्तसिद्धिमिति बोध्यम्। तपःशब्दात् विकल्पयन्त्यन्ये। अस्मन्मते तु नञा निर्द्दिष्टमनित्यमिति न्यायात्। तथाच तपःकृशाः शान्त्युदकुम्भहस्ता इति भट्टिः। पूर्व्वात् किं ? सह ओजसा वर्त्तते सौजाः तेन कृतमित्यर्थे सौजःकृतं, सहौजःकृतम्। सततनैशतमोवृतमिति भारविः। उदन्वदम्भःपरिपूतमूर्त्तिरिति माघः (४)।

पुंजनुषोऽनुजान्धे। आभ्यामनयोः क्रमात् त्वगा लुक् न स्यात्। पुंसानुजः। पुंसेत्यलुग्विधानादेव षष्ठ्यर्थे त्वौ, पुमांसं प्रत्यनुजत्वेन पुंसो हेतुत्वाद्धेतौ वा त्वौति (५)। जनुषान्धः, जनुर्जन्म तेनान्धः।

---

(१) ननु शमीदृशदमानयेत्यत्र कथं प्रत्येकान्वयस्तत्राह समुदायिभ्य इति— इतिदर्शनादितिन्यायात्। समुदायिसमुदाययोरभेदाङ्गीकारादित्यर्थः।

(२) समस्यमानपदानां विभक्तिलोपो न स्यादित्यर्थः।

(३) "ओजसाकृतमित्यस्य समासेनैकपद्ये सति ओजसाकृतपुत्र इत्यत्र पुनःषष्ठीसमास, तद्धितोऽपि भवति। तेन ओजसाकृतस्य इदं औजसाकृतमिति"। संक्षिप्तसारे समासपादे १२८ सूत्रस्य टीका।

(४) एषूदाहरणेषु ओजस्तमोऽम्भःशब्दानां पूर्व्वपदत्वाभावान्न लुक्।

(५) पुंसोऽनुज इत्यर्थे अलुग्विधानसामर्थ्यादत्र षष्ठ्यर्थे तृतीया। अथवा

मनसो नाम्न्याज्ञायिनि च। मनसस्तृ्या लुक् न स्यात् संज्ञायाम् आज्ञायिनि शब्दे च परे। मनसादेवी मनसागुप्ता मनसासङ्गता। नाम्नीति किम्? मनोदत्ता कन्या। मनसा आज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी योगी, असंज्ञार्थं पृथगुपादानम्।

आत्मनः पूरणे। आत्मनस्तृ्या लुक् न स्यात् पूरणत्यान्ते परे। आत्मनाषष्ठः आत्मनापञ्चमः। जनार्द्दनस्त्वात्मचतुर्थ एव इति तु आत्मा चतुर्थोऽस्येति हः (१)।

व्याकरणाख्यायामात्मपराभ्यां च्याः। व्याकरणे व्यवक्रियमाणा या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां आत्मपराभ्यां च्या लुक् न स्यात्। आत्मनेपदं, परस्मैपदम् (२) आत्मनेपदे भाषा उक्तिर्यस्य आत्मनेभाषः, एवं परस्मैभाषः।

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्रात् क्ते प्याः। स्तोकाद्यर्थेभ्यः कृच्छ्राच्च क्तान्ते परे प्या लुक् न स्यात्। स्तोकान्मुक्तः, अल्पान्मुक्तः, अन्तिकान्मुक्तः, अभ्यासादागतः, दूरादागतः, विप्रकृष्टादागतः, कृच्छ्रान्मुक्तः। कृच्छ्रमुक्त इति तु त्वीसात्। क्ते किम्? स्तोकभयम्।

बलब्राह्मणाभ्यां कारशंसिनोः। आभ्यां प्या लुक् न स्यात्

अन्यस्यानुजननं प्रति पूर्व्वजातस्य हेतुत्वमस्तीति हेतौ तृतीयेति। "यस्याग्रजः पुमान् स पुंसानुज" इति सिद्धान्तकौमुदी।

(१) नन्वन्यपदार्थे बहुव्रीहिरित्युच्यते, अन्यपदार्थश्च समस्यमानेभ्योऽतिरिक्तो भवति। अत्र तदभावात् कथं बहुव्रीहिरिति चेत् सत्यं, अव्यतिरिक्तार्थेऽप्यन्यपदार्थत्वं भवति, व्यपदेश्यव्यपदेशिवद्भावात्। यथा शोभनशरीरः शिलापुत्रक इति गोयीचन्द्रः।

(२) अत्र तादर्थ्ये चतुर्थी। नन्वत्र प्रकृतिविकृतिभावविरहात् रन्धनाय स्थालीतिवन्न कथं समासाभावः? लुग्विधानसामर्थ्यात्।

क्रमादनयोः । बलादनौचित्यात् करणं बलात्कारः (१) । ब्राह्मणो वेदैकदेशस्तत उद्धृत्य शंसितुं शीलमस्य ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्-विशेषः ।

क्षेपे ष्या वा तु पुत्रे । क्षेपे गम्यमाने ष्या लुक् न स्यात्, पुत्रशब्दे तु वा । चौरस्य कुलं, दास्याः पतिः, दास्याः पुत्रः, दासीपुत्रः । क्षेपे किम् ? विप्रकुलं, विप्रपुत्रः ।

वाक्दिक्पश्यतो युक्तिदण्डहरे । एभ्य एतेषु क्रमात् ष्या लुक् न स्यात् । वाचोयुक्तिः (२) दिशोदण्डः, पश्यतोहरः (३) पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः ।

अदसः ष्णायन-णीनणकान्तकुल-णकान्तपुत्रेषु । अदसः ष्या लुक् न स्यात् ष्णायने णीनणकान्तकुले णकान्तपुत्रे च । अमुष्या-पत्यं, नड़ादित्वात् ष्णायन, आमुष्यायणः, विख्यातपितृकः, अमुष्य कुले साधुः, आमुष्यकुलीनः, साधौ प्रतिजनादेर्णीनः । अमुष्य कुलस्य भावः, मनोज्ञादित्वात् णकः, आमुष्यकुलिका । एव-मामुष्यपुत्रिका इति । भाव्यर्थभूतवदङ्गीकारात् णकान्त इति विशेषणम् (४) ।

ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धे । ऋदन्तात् ष्या लुक् न स्यात्

---

(१) बलात्कारार्थाद्धि गावो हि प्रजा भवन्तीत्यादिशिष्टप्रयोगदर्शनात् बलात्-कार इत्यत्रालुग् द्रष्टव्य इति ।

(२) उपपन्ना वाक् वाचोयुक्तिरित्यमरटीका । वाचोयुक्तिर्वाग्मीति शब्द-कल्पद्रुमः । (३) स्वर्णकारः ।

(४) कुलपुत्रशब्दाभ्यां णकप्रत्ययात् प्रागेव षष्ठ्या यदलुग्विधानं, तत् भावि-नोऽर्थस्य भूतवत्त्वस्वीकारादित्यर्थः ।

पूर्व्वोत्तरपदयोर्विद्यायोनिसम्बन्धवाचित्वे सति। होतुःशिष्यः, होतुःपुत्रः, पितुरन्तेवासी, स्वसुःपुत्रः। ऋत इति किम्? मातुलपुत्रः। विद्यायोनिसम्बन्धे किम्? होतृधनम् (१)।

वा स्वसृपत्योः पितुस्तु पितरि। ऋदन्तात् ष्या लुक् न स्यात् वा अनयोः, पितुस्तु पितरि। मातुःष्वसा मातृष्वसा, होतुःष्वसा होतृष्वसा, दुहितुःपतिः दुहितृपतिः, पितुःपिता पितृपिता। पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामह इत्यमरः।

दिवो दासे नाम्नि। दिवः ष्या लुक् न स्यात् दासे नाम्नि। दिवोदासः, नृपतिभेदः।

शुनः पुच्छलाङ्गूलशेफशेफसि। शुनः ष्या लुक् न स्यादेषु नाम्नि गम्ये। शुनःपुच्छः, शुनोलाङ्गूलः, शुनःशेफः, शुनःशेफाः, ऋषीणां नामचतुष्टयम्।

क्वचिदन्यत्रापि। उक्तलक्षणैरप्राप्तेऽपि ष्या लुक् न स्यात्। वाचस्पतिः, वास्तोष्पतिः, दिवस्पतिः, शुनस्कर्णः, देवानांप्रिय (२) इत्यादि प्रयोगानुसारेण ज्ञेयम्।

गोऽद्वसन्तात् ष्या नाम्नि। गोशब्दाददन्तादसन्ताच्च परस्याः

---

(१) कथं भ्रातृपुत्त्रः, भ्रातुरेकत्वेऽसाधुरेव, द्विवचनबहुवचनान्तयोर्लुग्भवत्येव इति गोयीचन्द्रः।

(२) देवानांप्रिय इति मूर्ख इत्यर्थः। तथाच "मूर्खा हि देवानां प्रीतिं जनयन्तीति देवपशुत्वादिति मनोरमाया भावः। (मनोरमा नाम सिद्धान्तकौमुदीटीका)। ब्रह्मज्ञानरहितत्वात् संसारिणो मूर्खास्ते तु यागादिकर्म्माण्यनुतिष्ठन्तः पुरोडाशादिप्रदानद्वारा देवानामत्यन्तं प्रीतिं जनयन्ति। ब्रह्मज्ञानिनस्तु न तथा, तेषां यागाद्यनुष्ठानाभावादतो गवादिस्थानापन्नत्वात् मूर्खाएव देवपशव" इति तत्त्वबोधिनी। अन्यत्र देवप्रिय इति।

स्या लुक् न स्यात् संज्ञायाम् । गविष्ठः, गविष्ठिरः, वर्हिष्ठादित्वात् षः । अदन्तात्तु—वनेकिंशुकाः, वनेकशेरुकाः, वनेवल्वजाः, गोष्ठेप्रवीर इत्यादि । हसात्तु—युधिष्ठिरः वर्हिष्ठादित्वात् षः । त्वचिसारः । त्वक्सार इति तु त्वक् सारो यस्येति हः । एभ्यः किम् ? नदीकुक्कुटिका । नाम्नि इति किम् ? अक्षशौण्डः ।

अङ्गो य-मति-योनिषु । ये त्ये, मतौ योनौ च परे अङ्गः स्या लुक् न स्यात् । अप्सु भवः दिगादित्वात् यः, अप्सव्यः, अप्सुमतिः, अप्सुयोनिः संज्ञायामिति सः । पूर्व्वादादिति किम् ? परमात्ममतिः ।

मध्यान्ताभ्यां गुरौ । पृथग्विधानादनाम्नि । मध्येगुरुः, अन्तेगुरुः । पूर्व्वादित्येव, सन्मध्यगुरुः । कथं मध्यगुरुः अन्तगुरुरिति ? मध्ये गुरुर्यस्य इति हः । मध्यगुरुः अन्तगुरुश्च गण इति छान्दसम् (१) ।

अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे । मूर्द्धमस्तकवर्जात् स्वाङ्गवाचकात् स्या लुक् न स्यात् न तु कामशब्दे परे । कण्ठेकालः, उरसिलोमा । "शक्रं चकारोरसिवाणमाशु" । अमूर्द्धमस्तकादिति किम् ? मूर्द्धनि शिखा यस्य मूर्द्धशिखः, मस्तकशिखः । अकामे किम् ? मुखकामः । अहसादित्येव, अङ्गुलित्राणः, गोचरः । स्वाङ्गादिति किम् ? धर्म्मवृत्तिः, धर्म्ममतिः ।

घञन्तवन्धे वा । घञन्तवन्धे परे स्वाङ्गादस्वाङ्गाच्च स्या लुक्

---

(१) छन्दोलक्षणमिति ।

न स्यात् वा। करेबन्धः करबन्धः, चक्रेबन्धः चक्रबन्धः, उरसिबन्धः उरोबन्धः। अद्वसन्तादित्येव। मणिबन्धः, गुप्तिबन्धः।

बहुलं षे कृदन्तेऽस्थे। अस्थे कृदन्ते स्या लुक् न स्यात् तत्पुरुषे सति। बहुलग्रहणं (१) नित्यविकल्पनिषेधार्थम्। स्तम्बेरमः, कर्णेजपः, पङ्केरुहः, खेचरः, अग्रेचरः, काण्डेरुह इत्यादौ नित्यम्। सरसिरुहं सरोरुहं, वनेचरः वनचरः, दिविषद द्युषदः इत्यादौ विकल्पः। कुरुचरः स्थण्डिलशायी साङ्काश्यसिद्ध (२) इत्यादौ लुगेव। अस्थ इति किं? समस्थः, विषमस्थः, कूटस्थः, कायस्थः, उदरस्था हरीतकी। तथाच कपालेन करस्थेनेन्दुशेखर इति दण्डी। कथं हृदिस्थः सव्येष्ठ इति? बाहुल्यात्। वर्हिष्ठादिपाठात् षः। पूर्व्ववदादेव। तेन नीलसरोरुहं महावनचर इत्यादि।

द्यु-शरत्प्रावृट्-कालाज्जे वर्ष-त्वर-शर-वरात्तु वा। एभ्यः स्या लुक् न स्यात् जे परे, वर्षादेस्तु वा। दिविजः शरदिजः प्रावृषिजः कालेजः, वर्षेजः वर्षजः, त्वरेजः त्वरजः (३) शरेजः शरजः, वरेजः वरजः। एभ्यः किम्? अम्बुजः, गृहजः, स्थलजः।

कालनाम्नः काले तरादौ च। वेत्यनुवर्त्तते। कालनाम्नः स्या लुक् न स्यात् वा कालशब्दे परे, तर-तम-तन-त्वतरां-त्वतमांसु च। पूर्व्वाह्णेकाले पूर्व्वाह्णकाले, पूर्व्वाह्णेतरे पूर्व्वाह्णतरे, पूर्व्वाह्णेतमे

(१) बहुलं—बहवः (प्रकाराः) सन्त्यस्य, चूड़ादित्वाल्लः। अथवा बहून् (प्रकारान्) लाति गृह्णातीति बहुलम्, आदन्तत्वात् डः। तच्च क्वचिद्विहितं न स्यात्, क्वचिन्निषिद्धं स्यात्, क्वचिद्वा स्यात्, क्वचित्ततोऽन्यदपि स्यादित्यर्थ इत्युक्तमाचार्य्येण।

(२) साङ्काश्यो देशविशेषस्तत्र लब्धसिद्धिः। (३) त्वरो मेघः, त्वरं जलम्।

पूर्व्वाह्लतमे, पूर्व्वाह्लेतनः पूर्व्वाह्लतनः पूर्व्वाह्लेतरां पूर्व्वाह्लतरां पूर्व्वाह्लेतमां पूर्व्वाह्लतमाम्। एवमपराह्लेकाले अपराह्लकाले इत्यादि। अद्वसन्तादित्येव। रात्रितरायां जागर्त्ति।

अकालाद्वास-शय-वासिषु। कालभिन्नवाचिनः स्या लुक् न स्याद्वा वासशयवासिषु। वनेवासः (१) वनवासः, खेशयः खशयः, ग्रामेवासी ग्रामवासी, अन्तेवासी अन्तवासी। अकालादिति किं? पूर्व्वाह्लशयः। अद्वसन्तादित्येव। गुहाशयः भूमिशयः।

कारनाम्नि हसादौ। वणिक्कर्षकपशुपालाद्यैः पालनार्थं राज्ञो देयो यः स करः, कर एव कारः, तस्य नाम कारनाम, तस्मिन् वाच्ये हसादौ परे स्या लुक् न स्यात् वा। हलेद्विपदिका हलद्विपदिका, देया इत्यर्थः। द्वौ द्वौ पादौ परिमाणमस्य इत्यर्थे संख्यादेराभीच्णये कः, पादः पदादेशः, तार्थे ग-सः, स्वभावात् स्त्रीत्वं, त्येन (२) आभीच्ण्यं द्योत्यते। यूथे यूथे पशुः यूथेपशुः यूथपशुः देय इति। हसादौ किम्? अविकटे अविकटे (३) उरणो देय इत्यर्थे अविकटोरणः। अद्वसन्तादित्येव। नद्यीदोहनः (४)। परे तु कारः पारिभाषिकनियम इत्याहुः (५)।

---

(१) अतएव रचन् वनेवासकृताङ्गयाचानिति भट्टिः।

(२) कप्रत्ययेन।

(३) अवीनां मेषाणां सङ्घातः अविकटः, पौलुतिकेत्यादिना कटप्रत्ययः, तत्रैव टीकायां सङ्घाते तु अविमेत इत्युक्तेः।

(४) नद्याः गोवत्सनदीधंररतायां दोहनो वत्स इति विद्यालङ्कारः।

(५) प्राचां देशे कारनाम्ना यत्प्रसिद्धं तस्मिन् वाच्ये सतीत्यङ्गाशयः। तथाच कारनाम्नि च प्राचां हलादौ। ६।३।१० इति पाणिनिसूत्रम्। प्राचां देशे यत् कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या अलुग् भवतीति काशिका।

३२१। **पुंवत् स्त्रेः।** (पुंवत् ।१।, स्त्रेः ६।)।

से स्थितस्य स्त्रेः पुंवत् स्यात् त्येच परे। पूर्व्वपश्चिमे।

ये तु निर्विशेषणं (१) कारनाम्नीति पठन्ति, तन्मते स्तूपेशाणः इत्युदाहरणं भवति। वस्तुतस्तु विकल्पेनायं प्रतिषेधः।

३२१। पुंवत्। से त्ये चानुवर्त्तते। से स्थितस्येति—सर्व्वस्मिन् से त्ये च स्त्रेः पुंवत् स्यादित्यर्थः। तेन पूर्व्वपश्चिमे, सर्व्वस्याः प्रियः सर्व्वप्रियः। पूर्व्वपश्चिमे इत्यादौ तु न "न गौणाख्याचे"ति चे स्त्रि-संज्ञानिषेधस्तस्य जसादेरिकाराद्यादेशाभावफलकत्वादुत्तरदस्यैव स्त्रिसंज्ञानिषेधस्तेन पूर्व्वदस्य पुंवद्भावः, चसे पूर्व्वदस्य स्त्रिसंज्ञा-निषेधाभावात्। अतएव पूर्व्वोत्तरे इत्यादौ नोत्तरपदस्य पुंवद्भावः, तस्य स्त्रिसंज्ञानिषेधात्। यद्वा से कर्त्तव्ये वाक्यस्थितस्य स्त्रेः पुंवद्भावः (२)। पूर्व्वोत्तरे इत्यादौ तु दिग्विशेषणत्वादापि पूर्व्वोत्तरे इत्यादि। त्ये यथा सर्व्वस्याः सर्व्वतः, सर्व्वस्यां सर्व्वत्र, एकस्या भावः एकत्वं, सर्व्वामिच्छति सर्व्वकाम्यति, पूर्व्वा पुरस्तात् इत्यादि। आत् सुमाम इत्यत्र अग्रहणज्ञापकात् स्यादित्ये न पुंवद्भावः, तेन सर्व्वा सर्व्वे सर्व्वा इत्यादौ न स्यात्। अत्राहुः—

इदुदन्ताजाद्यदन्ताल्याच्तरश्चेत् द्वयोर्द्वयोः।
बुधैः पूर्व्वं प्रयोक्तव्यं बहूनामपि पूजितम्॥

---

(१) प्राग्देशप्रसिद्धत्वेति विशेषणशून्यमित्यर्थः।

(२) वृत्तौ से स्थितस्य स्त्रेरित्यस्य से कर्त्तव्ये स्थितस्य वाक्यस्थितस्य स्त्रेरित्यर्थः। तेन पूर्व्वोत्तरे इत्यादौ वाक्यावस्थायां उभयोः पुंवद्भावे पश्चात् समासे दिग्विशेषण-त्वात् पुनराप्।

समाचराणां भर्त्तॄणां यद्यत् पूर्व्वं क्रमेण तत् ।
संख्यानामल्परूपाणामर्थधर्म्मादिषु द्वयम् ॥
बाध्यत्वं बाधकत्वञ्च ज्ञेयं पूर्व्वापरक्रमात् ।
यथा हरिहरौ शम्भुकृष्णौ अच्युतशङ्करौ ॥
शिवगौर्य्यौ पितापुत्त्रौ मातृताततनूद्भवाः ।
भरणीकृत्तिके ग्रीष्मवर्षा विंशतिसप्ततौ ॥
धर्म्मार्थौ गुणवृद्धी च कामार्थौ मधुसर्पिषी ।
आद्यन्तावर्थशब्दौ च धर्म्मादौ परिकीर्त्तितौ ॥
पक्षेऽर्थधर्म्मावित्यादि शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः (१) ।

मातृताततनूद्भवा इत्यत्र तातापेक्षया मातुरभ्यर्हितत्वम् (२)। "गर्भधारणपोषाभ्यां तातान्माता गरीयसी"त्युक्तेः। एवं मातापितराविति। युधिष्ठिरार्ज्जुनौ, विप्रक्षत्त्रियविट्शूद्रा इत्यादिसिद्धये "भ्राता ज्यायान्," "वर्णः क्रमेणे"ति सूत्रद्वयं कुर्व्वन्त्यन्ये। तदस्मन्मते तु जन्मवर्णकृताभ्यर्हितत्वात् सिद्धम्। एतत् सर्व्वं प्रायिकं, धूमाग्नी, लक्षणहेतू, समुद्राद्री, काकशुकौ, काशकुशवल्वज(३)मित्यादि शिष्टप्रयोगतः।

---

(१) द्वयोर्बहूनां वा पदानां मध्ये किञ्चित्पदं यदि इदन्तं, उदन्तं, अजाद्यदन्तं, अल्पाच्तरं (अत्र निपातनात् स्वार्थे तरः अन्यथा बहुषु पदेषु नियमो न स्यादिति तत्त्वबोधिनी) भवेत् तदा तत् पदं वुधैर्द्वन्द्वसमासे पूर्व्वं पूर्व्वपदं कृत्वा प्रयोक्तव्यं। एवं बहूनां मध्ये यत् पूजितं, समाचराणां भर्त्तॄणां भानां नक्षत्राणां ऋतूनाञ्च तथा अल्परूपाणां संख्यानां यद् यत् पूर्व्वं तत् क्रमेण पौर्व्वापर्य्यानुसारेण प्रयोक्तव्यम्। अर्थधर्म्मादिषु द्वयं प्रयोक्तव्यम् स्वेच्छयेति शेषः। एषां पूर्व्वोक्तानां बाध्यत्वं बाधकत्वञ्च पूर्व्वापरक्रमात् ज्ञेयम्। क्रमेणोदाहरणानि यथेति। अर्थधर्म्मादयो यथा—धर्म्मार्थौ गुणवृद्धी इत्यादि। (२) अभ्यर्हितत्वं गुरुत्वम्।

(३) वल्वजाः पुं भूम्नि। उलुखड़ इति भाषा।

३२२। ऋतो ङा तत्पुत्रे सगोत्रविद्ये चे।

(ऋतः ६।, ङा ।१।, तत्पुत्रे ७।, सगोत्रविद्ये ७।, चे ७।)।

३२२। ऋतो। स च पुत्त्रश्च तत्तस्मिन्, गोत्रञ्च विद्या च ते, समाने गोत्रविद्ये यस्य तत् तस्मिन्। तच्छब्देन ऋदन्तः परामृश्यत इत्यत आह—ऋदन्ते पुत्त्रे चेत्यादि। तथाच ऋदन्तानां चे ङा स्यात् ऋदन्तपुत्त्रयोः पूर्व्वोत्तरदयोर्विद्यायोनिसम्बन्धवाचित्वे सतीत्यर्थः। तत्रादौ योनिसम्बन्धोदाहरणमाह माता-पितराविति—माता च पिता च तौ, पिता च पुत्त्रश्च तौ इत्यादि वाक्यम्। एवं मातापुत्त्रावित्यादि। पुत्त्रार्थग्रहणात् पुत्री च (१) दुहितात्मजौ इति स्यादिति कश्चित्। होतापोताराविति—होता च पोता चेति वाक्यम्। एवं नेष्टा च उद्गाता च नेष्टोद्गातारौ (२) होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ च ते होतापोतानेष्टोद्गातारः, समस्तयोर्द्वयोः पुनश्चे पूर्व्वोत्तरदव्यवस्थाया अविरुद्धत्वात्। होता च पोता च नेष्टा च होतृपोतृनेष्टारः इत्यत्र न स्यात् चे सर्व्वा-दिदम् आदिदं, सर्व्वान्तदमुत्तरदमिति पूर्व्वाचार्य्यैर्व्यवस्थितम् अतः पोतृशब्देन व्यवहितत्वात् (३)। होतृपोतृनेष्टारश्च उद्गाता च ते होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र तु स्यादेव, समस्तासमस्तयोर्द्वयोः

---

(१) पुत्रीच पुत्रश्च पुत्रावित्येकशेषः।

(२) नेष्टा ऋत्विक्। उच्चैर्गायतीति उद्गाता, सामवेदविद्ब्राह्मणः।

(३) अत्र पोतृशब्दस्य उत्तरपदत्वाभावात् होतृशब्दस्य पूर्व्वपदत्वेऽपि तस्य ऋकारस्य ङा न स्यात्। एवं नेष्टृशब्दस्य उत्तरपदत्वेऽपि पोतृशब्दस्य पूर्व्वपदत्वाभावात् तस्यापि ऋकारस्य ङा न स्यादिति बोध्यम्।

चे स्थितस्य ऋदन्तस्य ङा स्यात् ऋदन्ते पुत्रे च परे सगोत्रविद्ये ।

मातापितरौ, पितापुत्रौ, होतापोतारौ ।

पुनस्चे पूर्व्वोत्तरव्यवस्थाया अविरुद्धत्वात् (१) [illegible] होत्रादीनां ऋत्विग्विशेषवाचिनां समानविद्यासम्बन्धः काल[illegible] [illegible]र्शितः । यथा ब्रह्मोद्गातृ-होत्रध्वर्यु-ब्राह्मणाच्छंसि-प्रस्तो[illegible]षौ । [illegible]-प्रतिष्णातृ-पोतृ-प्रतिच्छत्रच्छवाक-नेष्ट्रग्नीध्र [illegible]र्त्तिंतौ ॥ [illegible]नेतृ विहृणोतीति । सगोत्रविद्ये किम् ? वक्तृश्रो[illegible]गतः (१) ।

अवायुदेवतार्थस्य तस्मिन् । वायुभिन्नस्य द[illegible]त्वम् (२) । स्यात् अवायुदेवतार्थे शब्दे परे । इन्द्रासोमौ, इन्द्रापूषणौ, इन्द्राबृहस्पती, मित्रावरुणौ, अग्नाविष्णू, सूर्य्याचन्द्रमसौ । इह देवताशब्देन येषामेकेन मन्त्रेण यैः पदैर्वा वेदे सहदानमुक्तं तेषामेव ग्रहणं, तेन ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखौ रविचन्द्रौ इत्यादौ न स्यात् । तथाच रविचन्द्रावपि नोपलच्चितावित्ति घटकर्परः । अवायु इति किम् ? अग्निवायू वाय्वग्नी ।

अग्नेर्ङी सोमवरुणयोः । अग्नेर्ङी स्यात् सोमवरुणशब्दयोर्देवतार्थे चे । अग्नीषोमौ अग्नीवरुणौ ।

लवे कुशस्य । अदेवार्थोऽयमारम्भः । कुशस्य ङी स्यात् लवशब्दे परे । कुशीलवाविति वाल्मीकिप्रयोगः ।

---

(१) समस्तयोरिव समस्तासमस्तयोरपि पदयोः पुनर्द्वन्द्वे पूर्व्वोत्तरपदव्यवस्था अविरुद्धैवेत्यभिप्रायः ।

३२३। चगैक्यवं क्लीवम्।

(चगैक्यवं १।, क्लीवम् १।)।

चस्यैक्यं गस्यैक्यं वश्च क्लीवं स्यात्।

दिवो द्यावा परदे, पृथिव्यां दिवस् च। परदे परे दिवो द्यावा स्यात्, पृथिव्यान्तु द्यावादिवसौ च। द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी, द्यावाक्षमे। देवतार्थस्यैव विधानात् द्युसरसौ इत्यादौ न स्यात्। अनीबन्तभूमिशब्दस्यैव वेदे सहदानेनोक्तत्वेन देवतार्थत्वादीबन्ते न स्यात्। तथाच ऐक्यं भिन्दन् द्युभूम्योरिति सूर्य्यशतकम्। परदग्रहणात् सर्व्वान्तद एव, तेन द्युभूमिसूर्य्या इत्यादौ न स्यात्। द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ, द्यावापृथिव्यौ। दिवसिति अविकृतनिर्द्देशान्न विः।

उषासोषसः। देवतार्थस्योषसः परदे परे उषासा स्यात् चे। उषासानक्तं, उषासासूर्य्यौ।

अग्नेर्नं तौ त्रिमत्यवैष्णवे। वैष्णवभिन्ने त्रिमति परदे परे अग्नेर्ङी ङा च न स्यात् चे। अग्निश्च मरुच्च तौ देवते अस्य अग्निमारुतं हविः। अग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत। वैष्णवे तु आग्नावैष्णवं चरु। त्रिमति किम्? आग्नेन्द्रं कर्म्म।

३२३। चगे। चश्च गश्च तौ तयोरैक्यं चगैक्यं, चगैक्यञ्च वश्च तत्। चस्यैक्यमित्यादि—ऐक्यं समाहारः, स चगयोरित्यर्थः। स च एक एव। तत्र समुदायिभ्योऽन्यः समुदाय इति न्यायादेकत्वं सिद्धमनेन तु क्लीवत्वं विधीयते। ये तु समुदायिभ्योऽनन्यः

समुदाय इत्याहुः, ते एकत्वातिदेशार्थं पृथक् सूत्रं कुर्व्वन्ति। अनेकार्थाभिधायिनः शब्दस्यैकार्थाभिधायित्वासम्भवात् (१)। वश्च इति। अधिस्त्रीत्यादौ पूर्व्वपदार्थप्राधान्यात् (२) लिङ्गकृतप्रयोगवैलक्षण्याभावे प्राप्ते उन्मत्तगङ्गमित्यादावन्यपदार्थत्वादन्यलिङ्गतायां प्राप्तायां वचनमिदम्।

उपज्ञोपक्रमं षे तदादित्वकथने। उपज्ञायत इत्युपज्ञा, आतोऽन्तःश्रद्धेरिति ङः। उपक्रम्यत इत्युपक्रमः, ढे घञ्। उपज्ञोपक्रमान्तं षे क्लीवं स्यात्, तयोरुपज्ञोपक्रमयोः प्राथम्यस्य प्रतिपादने सति। सर्व्वज्ञस्योपज्ञा सर्व्वज्ञोपज्ञं वेदः, सर्व्वज्ञेनादावुपज्ञायते इत्यर्थः। आढ्यस्योपक्रमः आढ्योपक्रमं यज्ञः, आढ्येनादावारब्ध इत्यर्थः। कैकय्युपज्ञं वत बह्वनर्थमिति भट्टिः। तदादित्वकथने किं? देवदत्तोपज्ञाप्रकारः (३)।

छाया बहूनाम्। छायान्तं षे क्लीवं स्यात्, सा चेद्बहूनां सम्बन्धिनी। वृक्षाणां छाया वृक्षच्छायं, विच्छायम् (४)। बहूनां किं? वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया वृक्षच्छाया।

सङ्घे सभा, गृहेऽमनुष्याराजराजार्थाभ्यां च। सभान्तं षे क्लीवं स्यात् सङ्घे, गृहे तु मनुष्यभिन्नेभ्यो राजभिन्नराजार्थेभ्यश्च।

---

(१) ये तु समुदायिभ्यः समुदायो न भिद्यते इत्याहुस्तन्मते समुदायिनामनेकत्वात् तदभिधायकस्य शब्दस्य एकार्थाभिधायकत्वासम्भवादेकत्वं न स्यात्, अतस्तदर्थं ते एकत्वविधायकं पृथक् सूत्रं कुर्व्वन्तीत्यर्थः। अतएव "एकं समाहारे" इति संक्षिप्तसारे समासपादे २५० सूत्रम्।

(२) अधीत्याद्यव्ययपदार्थस्य प्रधानत्वादित्यर्थः।

(३) अत्र उपज्ञा ज्ञानमात्रं नत्वाद्यज्ञानम्।

(४) विः पक्षी।

देवतानां सभा संहतिः देवतासभं, एवं दासीसभं, स्त्रीसभम्। सङ्घे किम्? दासीनां सभा गृहं दासीसभा। गृहे तु रक्षःसभं, पिशाचसभम्, अमनुष्यशब्दस्य रक्षःपिशाचादौ रूढ़त्वात्। नृपसभम्, इनसभम् (१)। कीचकवधे तु नृपतिसभामगमद्देपमाना इत्यत्र नृपतिशब्दो राजविशेषवाची, न तु राजसामान्यवाची। अतएव चन्द्रगुप्तसभा इत्यत्र न स्यात्। नृणां पतिर्यत्र सभायां सा नृपतिसभेति कश्चित्। अराजेति किम्? राजसभा। गृहे किम्? राजसभमिति पूर्व्वेण।

उशीनराख्यासु कन्था। उशीनराख्य-जनपद-प्रतिबद्ध-ग्रामाणां संज्ञासु विषयभूतासु कन्थान्तं पे क्लीवं स्यात्। सौशमीनां कन्था सौशमिकन्थं, आह्वरकन्थम्। उशीनराख्यासु किम्? दाक्षिकन्था।

वा तु छाया-सेना-सुरा-शाला-निशाः। छायाद्यन्तानि पे क्लीवानि स्युर्व्वा। वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया वृक्षच्छायं, नृसेनं, यवसुरं, गोशालम्, अश्वनिशं। पक्षे वृक्षच्छायेत्यादि।

व्य-संख्याभ्यां पथो य-गे च। व्यसंख्याभ्यां परः कृतसान्तपथः क्लीवं स्यात् ये पे गे च। विशिष्टः पन्थाः विपथम्, उत्कृष्टः पन्थाः उत्पथम्। विरुद्धार्थविशब्दात् कुशब्दाच्चान्यथेति चान्द्राः। तथाच व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समा इत्यमरः। वाटः पथश्च मार्गश्चेति त्रिकाण्डशेषेऽदन्तपुंल्लिङ्गपथदर्शनात् तेनैव समासे सिद्धमिति रायः। एकश्चासौ पन्थाश्चेति एकपथं, द्वयोः

(१) इनो ऽनति । इनःसूर्ये प्रभौ [illegible] ।

पन्थाः द्विपथं, चतुर्णां पथां समाहारश्चतुष्पथम् । आभ्यां किम् ? सत्पथः । पथ इति किम् ? अपन्थाः (१) ।

अर्द्धर्चादि-व्यविशेषणे । अर्द्धर्चादिर्व्यविशेषणं च क्लीवं स्यात् । अर्द्धर्चादिर्यथा—

अर्द्धर्चं सरकं विमान-मलिनं मानं गृहं मोदकम्
धर्म्मं शर्म्म सुवर्ण-वर्ण-रुचकं शङ्खं क्रमं गोमयम् ।
वज्रं छत्र-पवित्र-पद्म-चषकं शेषं तमालाढ़कम्
सारं शाटक-कर्पटार्वुद-नड़ं पिन्याक-कन्दौषधम् ॥
कासार-व्रत वासराऽङ्गन-नखं कार्षापणं वल्कलम्
शीर्ष-स्थाणु-पिधान-वेणु-वलय-प्रग्रीव-कोलाहलम् ।
मार्गोद्योग-दलान्धकार-कवचं कान्तार-देहाश्रमम् ।
पात्रीवं तितउ (२) प्रवाल-चरणं शीलं खलीनं मुखम् ॥
जीवातु-वस्तु-कुलिश ध्वज-मुस्त-कुञ्ज-
द्रोणोपवास-कुमुदौदन-शूल-कष्टम् ।
आकाश-कोश-पटलामलकावतंसं
प्रस्थ-व्रण-स्तवक-संक्रम-सानु-शृङ्गम् ॥
तन्तु-करण्डक-कुट्टिम-कच्छं सङ्गम-सम्बल-ताण्डव-पुच्छम् ।
चेम-च्वेड़ित-पातक-चमसं यूषं चिक्कस-करिरं दिवसम् ॥
पारावाराव्यय-शतमानं यूप-युगन्धर-दिन-सन्तानम् ।
टङ्क-कमण्डलु-पल्लव-षण्डं चरणं तोरण-नूपुर-मुण्डम् ॥

---

(१) अत्र नञोऽह्वे इत्यप्रत्ययनिषेधात् ।

(२) चालनी तितउः पुमानित्यमरः । चालनं तितउ प्रोक्तमिति रत्नकोषः ।

मण्डप-कङ्कण-चन्दन-वंशं किशलय-दोहद-शिखर-किरीटम्।
कम्बु-तडागं कुतपं तीव्रं शङ्कु-द्वीपं पीठक-निष्कम्॥
तूर्यं-सैन्धव-राष्ट्राणि वर्ष-निर्यास-वासवम्।
कटकं वारबाणोऽथ पद्मं भवनमासनम्॥
क्लीवं शरीरं कुसुमं कौमारत्वं तृणं सुखम्।
वस्त्रं दण्डं वसन्तातपत्रं हस्तं सूतादयः॥
द्वैधाद्विद्विद्युयामत्र वैदिकत्वादसम्मताः (१)।
अर्द्धर्चादिः समाख्यातः शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः।

इत्येतल्लिङ्गादिना कोषकेऽन्यादयः। अर्द्धर्चादिपाठेऽपि च पर-कालीनानवेक्षितैव ज्ञेयम्। उभयलिङ्गं यथा—अर्द्धर्चः, अर्द्धर्च-मर्द्धर्चमिति।

शब्देन सङ्कीर्त्तनम् अनुवादः। कठाश्च कालापाश्च (१) कठकालापम् प्रत्यष्ठात्, कठाश्च कौथुमाश्च कठकौथुममुदगात्। यदा कठादीनां प्रतिष्ठोदयौ शब्देनानूद्येते तदैवेदमुदाहरणं, यदा प्रथममेवोपदेशस्तदा उदगुः कठकालापा इत्यादि। स्थेनोः किम्? अनिन्दिषुः कठकालापाः। द्व्यां किम्? तिष्ठन्ति कठकौथुमाः।

अक्लीवयजुःसोमयागानाम्। क्लीवलिङ्गभिन्नानां यजुर्व्वेदविहितसोमपानोपलक्षितयागवाचिनां चै ऐक्यं स्यात्। अर्कश्च अश्वमेधश्च अर्काश्वमेधं, साह्नश्च अतिरात्रश्च साह्नातिरात्रम्। अक्लीवेति किं? राजसूयवाजपेये। यजुरिति किम्? इषुवज्रौ (२)। सोमयागेति किं? दर्शपौर्णमासौ।

पाठनिकटानाम्। अध्ययनेन प्रत्यासन्नानां चै ऐक्यं स्यात्। यस्तावद्वेदमर्थज्ञानं विना क्रमात् पठति स क्रमकः प्रथमपाठी, यश्च तस्यैवार्थमधीते स वार्त्तिकः, क्रमकवार्त्तिकं, पदकक्रमकं, पदानां क्रमस्य च पाठः प्रत्यासन्नः (३)। छात्रोपाध्यायं, गुरुशिष्यप्रत्यासत्तौ पाठ एव निमित्तम्। पाठेति किं? पितापुत्त्रौ। निकटानां किं? याज्ञिकमीमांसकौ।

अप्राणिजातीनाम्। प्राणिभिन्ननिष्ठा या जातिस्तद्वाचिनां चै

---

(१) कलापिना प्रोक्तं छन्दोऽधीयते कालापाः।

(२) सामवेदविहितौ।

(३) पदमधीते पदकः। क्रममधीते क्रमकः। वेदाभ्यासी पदमधीत्यैव क्रममधीते इत्यध्ययनासत्तिनिमित्ते पदकक्रमकसंज्ञे। वृत्तिमधीते वार्त्तिकः। क्रममधीत्यैव वृत्तिमधीते इत्यध्ययनासत्तिनिमित्ते क्रमकवार्त्तिकसंज्ञे इति बृहन्मुग्धबोधम्।

ऐक्यं स्यात्। आरा चर्म्मभेदिका शलाका, शस्त्री छुरिका, आरा च शस्त्री च आराशस्त्रि। धाना भृष्टयवाः, शष्कुलिः पिष्टकभेदः, धानाशष्कुलि, द्रुमशैलम्। रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला इति तु तरुप्रधानाः शैलास्तरुशैला इति शाकपार्थिवादित्वात्। व्यक्तिपरत्वेन (१) निर्द्देशादिति परे। एवमिह कुण्डे वदरामलकानि सन्तीति। अप्राणीति किं? विप्रक्षत्रियौ। जातीति किं? विन्ध्यहिमालयौ। एवं रूपरसगन्धस्पर्शाः, गमनाकुञ्चने इति गुणक्रियानिष्ठाया जातेरभावात् (२)।

भिन्नलिङ्गनदीदेशनगराणाम्। भिन्नलिङ्गानां नद्यादिवाचिनां च ऐक्यं स्यात्। नदीनां नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् नदैः सह च अस्य विषयः। गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम्, उड्डेरावति (३) राढ़ामगधं वरेन्द्रीमगधम् (४)। पृथक् नदीग्रहणात् देशोऽत्र जनपदाख्यः। तेन कैलासश्च गन्धमादनश्च कैलासगन्धमादने इत्यादौ न स्यात्। मथुराकान्यकुब्जं, मथुरापाटलिपुत्रम्। नगरस्य देशत्वेऽपि ग्रहणात् ग्रामवाचिनां नगरवाचिना सह, नगरवाचिनां च ग्रामवाचिना सह न स्यात्। तेन जाम्बवश्च ग्रामः शालूकिनी च नगरी जाम्ब-

---

(१) तरुशैलविशेषपरत्वेन, न तु जातिपरतयेत्यर्थः।

(२) याद्दग्जातीयस्येति न्यायात् प्राणिवर्ज्जनाद् द्रव्यजातीयस्यैव ग्रहणं, तेन रूपरसगन्धाः गमनाकुञ्चनप्रसारणानि इत्यादौ न स्याद् इति बृहन्मुग्धबोधम्।

(३) उड्डो जलोत्क्षेपको नदभेदः, इरावती नदी

(४) वरेन्द्री गौड़ीयराजधानी।

वशालूकिन्धौ, शौर्य्यं नगरं क्रीतवता ग्रामः शौर्य्यक्रीतवतौ । कश्चित्तु शौर्य्यक्रीतवतमित्याह । भिन्नलिङ्गानां किं ? गङ्गायमुने, राढ़ावरेन्द्रौ कान्यकुब्जपाटलिपुत्त्रे ।

अवहिष्कृतशूद्रक्षुद्रजन्तुनित्यविरोधिनाम् । एषां च ऐक्यं स्यात् । रजकतन्तुवायं, तक्षायस्कारं, भिल्लधीवरम् । इति मे यान्ति दिवसाः समं रजकनापितैः इति त्वेकशेषात् । येन भुक्ते पात्रं पुनर्गठनेन विना न शुध्यति स वहिष्कृतः शूद्रो यथा चाण्डालहड्डिपौ । दंशमशकं, यूकालिक्षम् (१) ।

क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव यः ।
शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदा नकुलादपि ॥ (२) इति ।

क्षुद्र एव य इति यत्तदृश्य इत्यर्थः । अश्वमहिषं, श्वशृगालम् । नित्यविरोधिनां किं ? देवासुराः, कुरुपाण्डवा इत्यत्र नैमित्तिकविरोधः ।

गवाश्वादीनाम् । गवाश्वादीनां च ऐक्यं नित्यं स्यात् ।
गवाश्वादौ गवाश्वं स्यात् पुत्त्रपौत्त्रं गवाविकम् ।
शकन्धेदः श्वचाण्डालं गवेड़कमजैड़कम् ॥

---

(१) यूकाश्च लिक्षाश्च तत् । यूका मत्कुणा उकुन् इति भाषा । लिक्षा यूकाण्डं लिकि इति भाषा । लिख्या इत्यपि ।

(२) अनस्थिः—यस्यास्थि न विद्यते केवलन्तु चर्म्मशोणितमांसमात्रमस्तीत्यर्थः । प्रसृतौ करकोषे येषां शतं स्यात् शक्नोतीति शेषः । अत्र शतशब्दो बहुत्वपरः, शतसहस्राणीत्यर्थः । आ नकुलादिति—नकुलपरिमाणपर्य्यन्तो जन्तुः क्षुद्रजन्तुरित्यर्थः । सर्व्वोपसंग्राहकत्वात् नकुलपर्य्यन्तमित्येतदेव लक्षणमादरणीयमिति गोयीचन्द्रः ।

	Rs.	As.
	1	14
*Markandeya Purana, Fasc. 5-7 @ /10/ each	5	4
*Mimāṁsā Darçana, Fasc. 10-19 @ /10/ each	3	12
*Nyāyavārtika, Fasc. 1-6 @ /10/ each	5	0
*Nirukta, Vol. IV. fasc. 1-8 @ /10/ each	1	14
*Nitisara, Fasc. 3-5 @ /10/ each	4	6
Nityācārapaddhatiḥ, Fasc. 1-7 @ /10/ each	6	14
Nityācārapradīpaḥ Vol. I. Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-3. @ /10/ each ...	0	10
Nyayabindutikā, Fasc. 1 @ /10/ each		
*Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. ...	5	0
1-3 @ /10/ each	2	0
Nyayasarah	10	0
Padumawati, Fasc. 1-5 @ 2/	1	14
*Pariçiṣṭa Parvan, Fasc. 3-5 @ /10/ each	4	6
Prākrita Paingalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	3	2
Prithivirāj Rāsa. Part II, Fasc. 1-5 @ /10/ each	1	0
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/-	1	8
Prākrta Lakṣaṇam Fasc. 1 @ 1/8/ each		
Parāçara Smṛti, Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol III,		
Fasc. 1-6 @ /10/ each	12	5
Parāçara, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
Pariksamukha Sutram	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3	3	12
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Samaraieca Kaha Fasc. 1-3, @ /10/	1	14
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
*Sankara Vijaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each	1	4
Six Buddhist Nyaya Tracts.	0	10
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Sragdharā Stotra (Sanskrit and Tibetan)	2	0
Suçruta Saṁhita, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
Suddhikaumudī, Fasc 1-4 @ /10/ each	2	8
Sundaranandam Kavyam	1	0
Suryya Siddhanta fasc. 1	1	4
Syainika Sastra	1	0
*Taittreya Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each	9	6
" Pratisakhya, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	4
*Taitteriya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	11	14
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	14
Tantra Vārteka (English) Fasc. 1-8 @ 1/4/ each	10	0
*Tattva Cintāmaṇi Vol. I, Fasc. 1-9, Vol II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2,		
Vol. IV. Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	24	6
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Fasc. 1, @ /10/ each	0	0
Ditto Prakas, fasc. 1-2, @ /10/ each	1	4
Tattvārthadhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tirthacintamoni, fasc, 1, @ /10/ each	0	10
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	11
Tul'si Satsai, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
*Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each	6	14
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/- each	6	0
Vallāla Carita, Fasc 1 @ /10/	0	10
Varṣa Kriyā Kaumudī, Fasc 1-6 @ /10/ each	3	12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /10/ each	6	14
Vidhāna Pārijata, Fasc. 1-8 Vol. II. Fasc. I @ /10/ each ...	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-4. @ 1/4/	3	12
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each		
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	4	6
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 3-5 @ /10/ each	3	12
Yogasāstra of Hemchandra Vol. I. Fasc. 1-3	1	14
... ...	3	12

Tibetan Series.

	Rs.	As.
Baudhyastotrasangraha, Vol. I (Tib. & Sans.)		
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4 @ 1/- each	2	0
Nyayabindu of Dharmakirti. Fasc. 1	4	0
Pag-Sam S'hi Tiñ, Fasc. 1-4 @ 1/- each	1	0
Rtogs brjod dpag hkhri S'iñ (Tib. & Sans. Avadāña Kalpala Vol. I,	4	0
Fasc. 1-8: Vol. II, Fasc. 1-7 @ 1/- each	[illegible]	
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc 1-6, @ 1		

Arabic and Persian Series.

Ālamgirnāmah, with Index. (Text) Fasc. 1-13 @ /10/ each ...

Al-Muqaddasi (English) Vol I, Fasc. 1-4 @ 1/- each ...

Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1-37 @ 1/8/ each ... ...

*The other Fasciculi of these works are out of stock and comple[te] be supplied.